

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

ЧАЧАНИ У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1877. и 1878. ГОДИНЕ

У време првог српско-турског рата Русија је остала изван непосредних ратних збивања, али се мноштво њених добровољаца нашло у Србији и борило заједно са српском народном војском. Русија је, почев од Рајхштата јула 1876. па до Тајне конвенције јануара 1877. године, склопљене са Аустро-Угарском, извршила дипломатске и војне припреме за рат. Када је турски султан Абдул Хамид одбацио Лондонски протокол, потписан 31. марта 1877. године,¹ по коме је Турска била обавезна да изврши реформе у корист хришћана на Балкану, руски цар Александар II објавио је 24. априла 1877. рат Турској. Руске трупе су у јулу ушле дубоко у Бугарску. Развила се велика битка за Плевну. Турци су на овом положају пружили снажан и огорчен отпор. Неуспех је навео Русију да већ у јулу затражи од Србије напуштање неутралности и објаву рата Турској. Тада је српској влади саопштено „да ће будућност Србије бити компромитована, ако... остане још двадесетак дана непокретна“.² Позивајући Србију да ступи у рат, руски цар послао је милион рубаља као помоћ, уз наглашавање да Србија не треба да се прибојава од става Аустро-Угарске.

Избијање руско-турског рата довело је Србију у ситуацију да се и сама припрема за поновни рат са Турском. Да би се обезбедила подршка Русије, кнез Милан и Јован Ристић посетили су, 14. јула 1877. године, Главни стан руске војске у Плоештију, у коме су се налазили цар Александар II и Горчаков. Ту је договорено да Србија може, кад се укаже прилика, да поведе нови рат са Турском, али да приликом образлагања уласка у рат не помиње Русију из бојазни да би се тиме могла замерити Аустро-Угарској. Ипак, Србија се и сама припремала за рат. Али, како је крајем јула била неспремна, оклевала је да у њега ступи. Интензивније ратне припреме вршене су тек од краја септембра, па до новембра 1877. године, уз коришћење руске финансијске помоћи. Тако су крајем септембра српске трупе биле постављене на граници према Турској, уз непрестано повећавање броја војника.

Пошто је Србија, упркос поступној мобилизацији, и даље оклевала, руски цар Александар II поновио је 22. новембра позив Србији за улазак у рат у склопу руских припрема за одлучни напад на Плевну. Тражено је што хитније ступање Србије у рат. Из свега овога види се да је Русија у првој фази рата са Турцима рачунала на Србију као савезницу, пружајући јој материјалну помоћ за што боље припреме војске. Но, тек када је 10. децембра 1877. дошло до пада Плевне и бржег продора руске војске на југ, избио је други српско-турски рат. Успеси српске војске били су значајни за ток руско-турског рата у његовој завршној фази. О томе сведоче не само признања најистакнутијих руских војсковођа, политичара и дипломата, већ и територије у Бугарској, које је српска војска била ослободила од Турака. Ипак, Русија је у јануару 1878. усмерила српску офанзиву ка Косову. Разлоге ваља тражити у намери Русије да створи Велику Бугарску, што се и десило одредбама Сан-Стефанског мира. Отуда је склапање примирја у Једрену обавезивало и Србију, чија је војска обавештена од савезничке Русије о једренским преговорима, морала у ноћи 4/5. фебруара да обустави успешно напредовање.

ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ УОЧИ РАТА

Како је већ истакнуто, Србија је оклевала да ступи у поновни рат са Турском. За оклевање је постојало више разлога. Порази које је српска војска доживљавала у рату 1876. године, нарочито пораз на Бунису, последице рата, тешко економско стање у земљи

и процес реорганизације војске представљали су велике проблеме, који су морали бити бар ублажени пошто нису могли да се у потпуности отклоне. Поред тога, постојала је и сумња у истрајност Русије у рату, која није била без значаја.

О економско-социјалном положају становништва међуратне Србије, па и житеља чачанског краја, најбоље говори пореска политика. Због ратних догађаја пореска задужења из 1875. и 1876. пренета су у 1877. годину, што је отежавало и без тога тешко финансијско стање у земљи, изазвано ратом и његовим последицама. Из бројних жалби на пореска задужења уочава се знатан слој становништва коме је била угрожена основна егзистенција. Поред ратних инвалида, који су, као неспособни за привређивање, били ослобођени данка и других пореских обавеза, у чачанском крају налазило се доста ратних страдалника. Отуда је Министарство војно крајем августа 1877. послало Начелству чачанског округа 300.000 гроша чаршијских, намењених за набавку хране за оне породице које су у рату биле изгубиле своје храниоце, или су претрпеле какву другу штету. Храну је требало да обезбеди чачански трговац и владин изасланик Никола Радовановић. Да је немаштина притискала бројна домаћинства, најбоље говори судски спор из средине септембра, вођен у чачанском окружном суду. Поменути суд у одговору на једну од жалби на разрез данка истакао је своју обавезу да се данак разреже што праведније и да га плаћају имућнији људи. У одговору жалиоцу суд образлаже да је „ратом оштећен сваки човек па био он чиновник, трговац, тежак или надничар“,³ наводећи да у рату трговцу, сељаку и надничару „ни са које стране ни аспра није могла да дође“.⁴ Навод да сиромаш XIV класе пореске, кад плати 40 гроша пореза и остале трошкове, нема од чега да живи, довољно говори о тешком материјалном положају великог броја становништва, не само у чачанском крају, већ и у целој Србији. Отуда је било логично и неопходно расписивање народног зајма, извршеног у чачанском округу августа 1877. године. У поступку прикупљања зајма долазило је до неисправног држања чланова општинских одбора (у чачанском крају), који су се огледали у томе, што су најбогатији успевали да се ослободе давања зајма. Ни укидање бројних привремених ратних закона (о реквизицији, о смањивању плата и пензија, о преком суду, о војним поштама) и прогласа о ратном стању није донело олакшање. Податак да је Начелство чачанског округа у децембру 1877. примило 50 дуката од манчестерског Добротворног одбора за збрињавање избеглица из Босне, које „има“ да употреби што хитније као

„најпречу помоћ најпотребнијим бегуначким фамилијама из Босне“,⁵ говори о још једном проблему, који је Србија морала да решава.

Када се тешком економском стању додају одсуство радне снаге због везаности за чување границе и обављање других војних дужности, неродна 1877. година и враћање државног зајма, онда је јасно да Србија, упркос финансијске помоћи, није имала могућност да ступи у нови рат тако брзо — како је Русија захтевала. У таквим околностима требало је пореском политиком створити фонд не само за одржавање постојећих војних формација, већ и за њихово реорганизовање и увећавање, неопходно за вођење другог српско-турског рата.

Финансијска средства за ове потребе у чачанском крају обезбеђивана су из касе чачанског и рудничког окружног начелства, а набављач хране и других потреба био је Никола Радовановић, који је своју дужност и у мирнодопском времену обављао уз „патриотску готовост да набавку извршује у наређеној количини, каквоћи, за означен рок времена, јер је особито брзина набавке преко потребна“.⁶ Цене откупа прехрамбених производа од сељака биле су регулисане одредбама војног министарства, на основу закона од 8. децембра 1877, по коме је свака општина била дужна да обезбеди храну и друге потребе за војнике I класе. Са ближењем рата Радовановић је све интензивније набављао храну, снабдевајући војне магацине, о чему је Начелство округа чачанског обавештавало главног интенданта српске војске потпуковника Марка Катанића, родом из Бечња. У децембру, са ближењем рата, убрзано је млевење жита у Горњем Милановцу и пребацивање брашна у чачански магацин, а одатле веома ужурбано у Рашку, у коју је Крен слао из Чачка: брашно, жито, пасуљ, оvas, пастрму, сланину, месо, пиринач, као и сено и сламу за потребе запрега. Намирнице је у Рашку отпремао на 40 кола, узетих у драгачевском срезу, док су возари за превоз брашна у Ивањицу обезбеђени из љубићких села.

Пошто се Србија, на све упорније захтевање Русије, припремала за нови рат са Турском, пришла је реорганизовању војних снага. Народна војска, формирана у рангу бригада на територијалном принципу, где је сваки округ имао своју бригаду, испољила је у рату 1876. добре особине, али и недостатке. Опоравак и реорганизовање народне војске вршено је под руководством Саве Грујића. Народна војска била је, у августу 1877. године, подељена на активну (у чији су састав улазили војници I класе) и резервну (која је обухватала војнике II класе). Поред тога, формиран су и комбиновани одреди

спајањем једне чете стајаће са једним батаљоном народне војске. Стапањем 32 чете стајаће са 32 батаљона народне војске створене су борбене јединице у којима је стајаћа војска чинила борбено језгро. Тиме је побољшан квалитет народне војске и у борбеној дисциплини, и у старешинском кадру. Ово се у наредном рату показало корисним као и формирање корпуса (жорова) — крупнијих војних јединица, са већом оперативном и ударном моћи. Формирано је пет корпуса од по 4—5 дивизија. Рудничка бригада I и II класе ушла је у састав Шумадијске дивизије I и II класе Шумадијског корпуса, Чачанска бригада I класе припала је Моравском корпусу, а Чачанска бригада II класе Јаворском корпусу. Тимочки, Моравски и Шумадијски корпус имали су ударну улогу у ослобођењу Ниша и југоисточне Србије. Због интереса Аустро-Угарске, Јаворски и нарочито Дрински корпус имали су дефанзивне задатке у другом српско-турском рату. Што се тиче добровољачких чета, оне нису смеле да буду формиране на дринском фронту, а на Јавору архимандрит Дучић и даље је био на положају команданта. Ове чете могле су да буду формиране тек после мобилизације српске војске. Оне су образоване 18. децембра 1877. у Биосци и стављене под команду Тихомиља Николића, који се од 23. новембра налазио на положају команданта Јаворског кора.

Може се још рећи да је у токове реорганизације војске био укључен и Чачак. Није без значаја ни напор реорганизоване народне војске да се, нарочито уочи избијања рата, сузбије појава одсуства вања војника, сем у изузетним случајевима, јер „прошлогодишњим ратом стекло се искуство да давање одсуства било је узело такве размере да се скоро могло рећи: више је војника на одсуству код својих кућа, но на свом месту у војсци. Да тако не би ове године било наређујем: Нико никоме не може дати одсуство у мом корпусу. Имаде ли пак какав ванредан случај тај ће ми командант саопштити мишљењем да ли заслужује призрења, на шта ћу ја донети своје коначно решење“.⁷ Из оваквог упозорења команданта Јаворског кора види се да се рат приближавао, због чега су у војсци предузимане све оштрије мере за одржање борачког састава на фронту.

УЛАЗАК СРБИЈЕ У РАТ, ФРОНТОВИ И ПРВЕ БОРБЕ

Иако су Руси још од јула 1877. тражили од Србије да уђе у рат, исход њихових ратних захтева променио се тек 22. новембра, када је цар Александар II, спремајући одлучан напад на Плевну, позвао Србију да за десет дана уђе у рат против Турске и на тај

начин помогне Русима у борби за Плевну. Овај позив био је поткрепљен пристизањем финансијске помоћи. Тако је српска влада, упркос оклевању и бојазни, донела, 30. новембра, одлуку о ступању у рат. Но, спровођење ове одлуке одложено је за неколико дана, што је умањило значај српских победа у другом српско-турском рату. На оклевање је утицала и тополска буна, која је 7. децембра 1877. године избила у Крагујевцу и Тополи и која је одгодила улазак Србије у рат све до 13. децембра 1877. Тек тога дана кнез Милан је прокламацијом означио почетак другог српско-турског рата

У току реорганизовања народне војске окончаног у новембру 1877, вршена је, кроз војне вежбе, извођење у септембру и октобру, последња припрема српске војске за нови рат. У тим вежбама учествовале су и Чачанска бригада I класе под командом мајора Аксентија Јаковљевића. У Баљевцу су вежбали артиљерија и коњица бригаде, као и студенички батаљон, док су остала три батаљона 21. октобра кренула из Чачка, са Вашаришта, и стигла у Крушевац. Командант Моравског корпуса, пуковник Милојко Лешјанин, извршио је, у Крушевцу, смотру Чачанске бригаде I класе. Чачани су почели војну вежбу 25. октобра и постигли добар успех на Кошијском пољу, где их је затекла мобилизација. Нема података, али је вероватно да су вежбе обухватиле и људство Рудничке бригаде. Мобилизација почиње средином новембра, када је у целој Србији почело окупљање бригада на зборна места. Мобилисано је 89.000 бораца, рачунајући и добровољце. Однос снага и наоружања ишао је у корист Турске, али борбени морал био је несумњиво на страни српских војника. Људство Чачанске бригаде I класе налазило се 26. новембра на Багдали крај Крушевца. Припадало је ослабљеној Ибарској дивизији, чији је командант, потпуковник Стеван Бинички, одржао поменутог датума говор Чачанима. Поред позива да војници изнесу неправду при мобилизацији, извршеној 19. новембра у Крушевцу, Бинички је упознао људство Чачанске бригаде да рат предстоји и истакао да су се Чачани „прошле године као јунаци одликовали“.⁸ Чачанска бригада II класе под командом капетана Драгомира Вучковића приспела је 19. новембра преко Студенице у Рашку.

Мобилизација Рудничке бригаде I класе завршена је до 23. новембра у склопу мобилисања бригада за главни правац продора у рејону Ниша. Рудничка бригада II класе, мобилисана 15. новембра, кренула је из Горњег Милановца тек 7. децембра. У кретању преко Крагујевца ка граници бригада је била заустављена тополском буном, која је захватила и њен Моравски батаљон. По угуше-

њу буне, Рудничка бригада II класе стигла је преко Јагодине у Параћин, где је извршено комбиновање са кадровцима. Овако састављена, бригада је ушла у састав Друге шумадијске дивизије.

По завршеној мобилизацији, на линији Пирот — Ниш — Куршумлија — Рашка — Јавор — Дрина формиран је јединствен фронт српске војске. Главни део фронта налазио се у рејону Ниша и прилазних места, где су била концентрисана три корпуса са око 46.000 војника, међу којима су се налазиле обе рудничке бригаде и Чачанска бригада I класе. Ова бригада у саставу Ибарске дивизије кренула је 13. фебруара са Бивољског поља и преко Каоне и Шилеговца заузела положај Грebaц — Мали Јастребац, улогоривши се у великом шанцу у Вукањи. На том положају бригада се нашла 14. децембра, а два дана доцније, пробивши се кроз Гребачку клисуру, „развали државни плот, који разгради војска“.⁹ Том приликом Чачани су заузели турску караулу, из које је посада побегла у Прокупље. Тако је Ибарска дивизија, као једна од четири групе Моравског корпуса продирала у долину Топлице, са задатком да узме Куршумлију и стратешке тачке Самоков и Преполоц, да тако спречи косовске Турке да пруже помоћ нападнутом Нишу. Може се рећи да је Чачанска бригада I класе почела борбе са успехом. Шумадијски корпус са 16 бригада, међу којима су се налазиле и обе класе Рудничке бригаде, кретао се од Соко Бање преко Књажевца и Беле Паланке ка Пироту. Јединице овог корпуса су, заједно са Тимочанима, прешле границу у ноћи 15/16. децембра, чиме су и Рудничани ступили у други српско-турски рат. Чачанска бригада II класе припадала је Јаворском корпусу, као његово лево крило. Трнавски батаљон држао је положаје на Голици и Змијињаку, а Студенички на Главочу, Драгачевски на Соколовици и Голици, а Карановачки на Глушачком брду. Штаб бригаде налазио се на Голици, са једном батеријом брдске артиљерије. Дежевско-ибарски устаници окупили су се на Боровој Глави, а устаничке чете Копаоника повезивале су Моравски и Јаворски корпус.

Како се види, Србија је прокламацијом кнеза Милана отпочела 15. децембра 1877. други српско-турски рат. Као разлог ступању у рат узето је турско гажење 2. члана Протокола о миру, којим се Турска обавезала да се неће светити оним Србима који су за време рата 1876. нашли у Србији збег и заклон, а „сад најљуће пишти под Турцима све што српско име носи“.¹⁰ Отуда је кнез Милан позвао српски народ да се потпуно ослободи од турске власти. У прокламацији је наглашено борбено савезништво са Русијом и

уведени привремени ратни закони. У Чачак је стигла обавест да је командант руске војске на Балкану пожелео српској војсци успех у рату.

Српска врховна команда није, уочи рата, имала прецизније разрађен програм ратних циљева, па га је изградила у току рата. Тако је на седници од 15. јануара 1878. године, значи после месец дана ратовања, влада донела одлуку о територијалним захтевима и стицању независности, уз изражену наду да ће уз помоћ Руса остварити оба захтева. У току израде ратних циљева Србија се морала помирити са аустро-угарским захтевима према Босни и Санџаку, што је итекако одређивало дејство Дринског и Јаворског корпуса. Отуда је за главни правац кретања својих корпуса узет продор у рејон Ниша, Пирота, Лесковца и Врања, са продужним дејством ка Косову и Македонији. На том правцу, како је планирано, вршио би се продор и ка Софији, чиме би се олакшало руско кретање ка Цариграду. Но, после заузимања Софије променио се руски став према ратним циљевима Србије. Тако се српска влада средином фебруара 1878. године морала суочити са вестима, које су стизале из Главног штаба руске војске на Балкану, да ће Бугарска добити и оне територије: Ниш, Пирот, Лесковац и Врање, „које су српском крвљу плаћене“.¹¹ Како се види, Србија је ступила у други српско-турски рат без одређених и чврстих обећања и подршке за своје ратне циљеве, за које се гинуло у току 1877/78. године.

РУДНИЧАНИ У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ПИРОТА И НИША

Према ратном плану, Шумадијски корпус, у чијем су се саставу налазили Рудничани, имао је да освоји Пирот — како би се спојио са руском војском у Бугарској, али и опколио Ниш са источне стране, прекинувши везе са Пиротом, Софијом и Лесковцем. У нападу на Пирот учествовао је и део Тимочког корпуса, као и Књажевачка војска, која је 24. децембра 1877. заузела Ак Паланку, чиме је прекинула пут Ниш — Пирот — Софија. Била је то прва српска победа у другом рату. У овој борби учествовао је и један ескадрон коњице Рудничке бригаде. Заузимањем Ак Паланке пресечена је веза између Паланке и Пирота као позадинског упоришта. У време борбе за Ак Паланку и настојања Књажевачке војске да пресече пут за Лесковац, Шумадијски корпус приближавао се 23.

и 24. децембра ка Пироту, који су Турци бранили у два утврђена положаја: Нишору и Будим Делу. Тада је дошло до првих борби. Нишор, на који је нападао Шумадијски корпус, представљао је турско утврђење на путу Пирот — Видин. Рудничка и Крагујевачка бригада држале су северни део фронта према Пироту као левокрилна колона, на сектору зв. шумадијско бојиште. Ова колона одржавала је тесну везу са тимочким бојиштем као деснокрилном колоном. Рудничани су се налазили у саставу Друге шумадијске дивизије, која је имала да нападне Нишор. У центру напада на овај положај налазила су се два батаљона Рудничана, један батаљон Крагујевчана и пољска батерија под командом Радомира Путника, команданта Рудничке бригаде. Један батаљон Рудничана био је у резерви. Ова колона требало је да се из Сопота развије ка Нишору. Лево од Рудничана налазила се Крагујевачка, а десно Београдска бригада. У плану напада било је предвиђено да се одбрана Нишора сломи дејством артиљерије, што би искористиле поменуте бригаде Друге шумадијске дивизије.

Борба за Нишор почела је 24. децембра 1877. Рудничка бригада нашла се на најтежем сектору фронта. Нишор је био природно неприступачан, са високим и стрмим литицама, засутим дубоким снегом. У нападу трију бригада Друге шумадијске дивизије најбрже су се уз стрме литице пели Рудничани, предвођени мајором Радомиром Путником, који је повео своју бригаду у директан напад на Нишор. „Батаљони Рудничке бригаде наступали су у правцу Нишора најпре лагано, без ватре коју отворе тек кад су се на сигурну даљину приближили“.¹² Турци, добро утврђени, успели су да пруже отпор трима српским бригадама. Напад је претрпео неуспех стога што је Рудничка бригада, због тешког терена и јаке ватре, била заустављена; Крагујевчани због кршевитог терена и јаког отпора нису ни пришли у позицију за напад, а Београдска бригада прва се повукла, доживевши неуспех, који је приморао Рудничане на повлачење. Тако су се борци Рудничке бригаде, који су се првог дана борбе за Нишор храбро држали и били најдаље продрли, вратили, тек под окриљем ноћи, на полазни положај са 30 погинулих и 400 рањених бораца. Овако поразан исход уследио је и стога што су Турци искористили застој Тимочке дивизије, који им је омогућио да све снаге концентришу ради заустављања Друге шумадијске дивизије. Огорчена борба, до које је дошло 24. децембра 1877. настављена је 25. децембра. Рудничани су, чинећи и даље централну колону, пошли из Равништа и, крећући се истим путем, претрпели нови неуспех, из-

губивши још око 100 бораца. Тако је Рудничка бригада, због погрешног плана фронталног напада, претрпела непотребан неуспех и губитак од преко 500 бораца. Како се види, Друга шумадијска дивизија, извучена из састава Шумадијског корпуса, који је напао Ниш, ступила је у други српско-турски рат 24. децембра и у дводневној борби претрпела знатне губитке, који се посебно односе на четири батаљона комбиноване Рудничке бригаде, предвођене мајором Радомиром Путником. Неуспех је приморао команданта Друге шумадијске дивизије да на састанку са командантима свих бригада, одржаном 26. децембра, промени план напада. Овог дана, на основу договора и усвајања новог плана напада на Нишор, командант Крагујевачке бригаде — Чачанин Светозар Хацић формирао је одред од 300 бораца,¹³ који је, под командом потпоручника Степе Степановића, имао да 27. децембра зађе за леђа Турцима на Нишору, па да на тај начин, пресече везу овог турског положаја са Пиротом, а такође и да у моменту напада Шумадијске дивизије на Нишор делује као изненађење. Степа Степановић је са успехом превео свој одред преко Доброг Дола и поставио га на положај Мали Врх. Сутрадан је дошло до борбе на целој линији пиротског фронта. На шумадијском бојишту развиле су се борбе од Нишора и Будим Дела, па преко Кумановског виса, Равни и Сопота до Игришта, уз пуно дејство дивизијске артиљерије. У нападу се ишло на опкољавање Нишора, уз избегавање фронталног напада, као и дејство Степановићевог одреда с леђа. Развила се жестока борба, праћена пушчаном ватром. Када се око подне подигла магла, ступила је у дејство артиљерија Друге шумадијске дивизије. Степановићев одред остварио је свој задатак, а Степановић је први ускочио у турске ровове на Нишору, због чега је одликован Орденом за храброст. Турци су били принуђени да напусте одбрану Нишора и Будим Дела пред налетом Шумадијске дивизије, док су Тимочани извојевали победу код Станчења и Суводола, чиме је пут ка Пироту био отворен. Турци, који су поражени на овим положајима, нису се задржавали у Пироту, већ су наставили да беже према Софији, у којој су се окупљале турске трупе за одбрану Ниша. Лешеви турских војника дуж пута Пирот — Софија вероватно говоре о освети оторчених становника пиротског краја. Тако је Пирот ослобођен 28. децембра 1877. У град су најпре ушле Крагујевачка и Рудничка бригада, чији су борци дочекани са одушевљењем, а тек предвече пристигли су и Тимочани. „Српске новине“ објавиле су 29. децембра да је Пирот ослобођен.

Шумадијски корпус остао је неколико дана у Пироту, учествујући делимично у експлоатацији остварене победе, заједно са Тимочанима. Тако су српске јединице ослободиле Кулу, Брезник, Трн и Радомир, дошавши у непосредни додир са руском војском, која је, после победе код Плевне, напредовала ка Софији. Но, Шумадијски корпус, уместо гоњења Турака, био је усмерен ка Нишу и Косову. Ипак, у Пироту је образована извидница Друге шумадијске дивизије, која је деловала на линији Сухово — Цариброд, у чијем се саставу налазила и Рудничка бригада II класе. Ова комбинована бригада заузела је 1. јануара 1878. Цариброд, а 2. јануара Драгоман, после чега је била пребачена под Ниш. Тако је Шумадијски корпус већ 4. јануара 1878. године¹⁴ стигао у Нишку Бању. Рудничка бригада била је до 3. јануара у Пироту, одакле је кренула следећег дана ка Нишу. Тако се Рудничка бригада I класе нашла, као други ешалон, у Нишкој Бањи тек у ноћи 5/6. јануара. Већ 7. јануара Рудничани су се, на положају Марково Кале, укључили у борбе за ослобођење Ниша.

Напад на Ак Паланку, означио је почетак борби за ослобођење Ниша. Заузимање овог места представљало је завршетак опкољавања Ниша. Ради што успешнијег напада на Ниш, српска Врховна команда предузела је најпре напад на Пирот (у коме су учествовали и Рудничани), као и наступање у долину Топлице (у коме је учествовала и Чачанска бригада I класе). Циљ ових акција састојао се у опкољавању Ниша. Отуда је Врховна команда, после успешно обављених припрема, већ првих дана јануара 1878. на вест о заузимању Пирота, предузела напад на Ниш журећи да га што пре заузме, јер је поседовала вест да у помоћ турским браниоцима града долази Хафис-паша са 10 до 12 хиљада војника, прикупљених на Косову. Концентрација српске војске и прве борбе на прилазима Нишу вођене су од 3. јануара 1878. У нападу на град учествовале су четири дивизије Шумадијског и Моравског корпуса, са око 15.000 бораца и 100 топова.

Рудничка бригада нашла се већ 5. јануара у саставу снага које су опседале Ниш. Све до 6. јануара трајале су чарке, а од тада распламсала се борба за Ниш, у којој је, у пуној мери, била ангажована Рудничка бригада I класе. Рудничани су као замена Пожаревачкој бригади, која се повлачила пред налетима Турака, дочекали турски напад изведен 7. јануара и не само да су га одбили, већ су успели, одликујући се храброшћу, да поврате положај који су Пожаревљани били изгубили. Тако су Рудничани, борбом на Вучјем

Долу, отпочели са успехом своје учешће у борби за ослобађање Ниша, налазећи се у саставу Шумадијског корпуса, који је одиграо главну улогу у овој операцији. Рудничка бригада II класе налазила се у саставу Моравског корпуса, који је вршио демонстративне нападе, мање се ангажујући у непосредним борбама за ослобађање Ниша, чија је судбина решавана у веома оштрим дводневним борбама, вођеним 7. и 8. јануара, у којима су јединице Шумадијског корпуса освојиле важне турске положаје: Марково Кале, Вучји Дол, Ђурлин и Камару. Рудничка бригада I класе у борби 7. јануара заузела је Марково Кале и пребацила се на Вучји Дол, на коме се нашла цела Друга шумадијска дивизија, као и штаб Рудничке бригаде. Ослобађањем ових места јединице Шумадијског корпуса приближиле су се утврђеној Горици, која је била кључ одбране Ниша. Тог 7. децембра, командант овог корпуса увидео је да ће борба за Ниш бити решена освајањем Горице, где је сутрадан и пренесано тежиште битке. Припремајући напад на Горицу артиљерија Шумадијског корпуса бомбардовала је, 8. јануара, овај турски положај. Истовремено, под заштитом артиљеријског дејства вршеног са Вучјег Дола, кренуле су напред јединице обе Шумадијске дивизије, које су упркос снажног дејства турске артиљерије, успеле да се утврде у рововима ближе Горици. У овим борбама Рудничка бригада I класе заузела је положаје на Габровачком вису и, настављајући упорну борбу, примакла се веома близу турских положаја, где је подигла утврђења за пешадију и топове. Моравски корпус је и овог дана вршио демонстративне нападе према Горици.

Одлучан напад на Горицу изведен је 9. јануара са циљем да се турски браниоци Ниша приморају на капитулацију, на коју су били пристали 8. јануара. У распореду снага Друге Шумадијске дивизије Рудничка бригада чинила је деснокрилну колону. Други грузански батаљон ове бригаде налазио се на положају Горица, у реду освојеном претходног дана, Качерски батаљон на Малој Камари, Црногорски батаљон позади Качерског, као потпора, а Моравски батаљон — у центру, као резерва. Бригадна артиљерија била је делом на врху Велике Камаре, на 500 метара од турских утврђења, а делом на вису изнад Нишке Бање. Коњица Рудничког и Пожаревачког ескадрона била је стављена под команду Тимочког корпуса док су се пионирска чета и штаб бригаде налазили на Габровачком вису, на коме су пионери радили на утврђивању заузетих линија. Напад је отпочео поподне и завршио се неуспелим јуришем. Борци Рудничке бригаде нападали су на положај Габровачки вис — Ђу-

вик. На Горици и Габровачком вису „водио се жесток и крвав бој непрекидно“.¹⁵ У овом првом нападу Рудничани су се борили у центру и на десном крилу нападаних снага, док су Пожаревљани држали лево крило. У поновном јуришу Друге шумадијске дивизије, изведеном увече, савладан је турски отпор. Рудничани су овладали Ђувицом, тј. Малом Камаром и Горицом, чиме је пут за Ниш био отворен, а тиме и борба за град била решена. Те ноћи на Горици је заноћио један батаљон Рудничке бригаде I класе, а остала три батаљона заноћила су на Ђувику. Моравски корпус вршио је бомбардовање града ради деморализације турске војске и становништва. Тако су турски команданти одбране Ниша Халил Зија-паша и Рашид-паша, уместо оклевања и настављања борбе, 10. јануара 1878. предали град српској војсци, испунивши, тако и тек под притиском, договор о предаји. Наиме, тога дана била је потписана конвенција о предаји Ниша, а 12. јануар одређен за свечани улазак јединица Шумадијског корпуса у град. „Српске новине“ објавиле су 12. јануара да је Ниш после 490 година робовања Турцима ослобођен и да се у њему вије српска застава, подвукавши храброст бораца Шумадијског и Моравског корпуса. Није без значаја поменути да су Рудничани у борби за ослобођење Ниша имали, у поређењу са осталим бригадама, највеће губитке. Од 211 погинулих и рањених бораца, највише је страдао Моравски батаљон, тј. борци љубићких села, доказавши још једном квалитет борачког и официрског кадра Рудничке бригаде и давши још један допринос у рату српског народа за независност.

УЛОГА ЧАЧАНА У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША

Чачани су у овом рату, заједно са Крушевачком бригадом II класе, чинили Ибарску дивизију под командом пуковника Стевана Биличког. Покрет Чачанске бригаде I класе према граници изведен је у великој журби. Крећући се напорним маршем по киши, без обезбеђених склоништа и уз недовољно снабдевање, бригада је избила на границу и запосела одређене положаје. По изласку на границу Моравски корпус подељен је на четири групе. Ибарска дивизија, као једна од тих група, запосела је положаје од Суповца, па преко Вукање, Грещца и Јанкове клисуре до Бећиревца, где се спојила са дежевским устаницима. Чачани су запосели Гречац и, сместивши људство у провизорно подигнуте колибе, држали положаје од Страцимира до Јасенове воде, са предстражама код Грещца.

Чачанска бригада I класе, под командом мајора Аксентија Јаковљевића, имала је у свом саставу, поред пешадије као основне борачке масе, још пољску и брдску батерију, коњички ескадрон и пионирску чету. Крушевљани су се налазили на Вукањи. Тако је Ибарска дивизија покретом реализовала ратни распоред са циљем да, у опкољавању Ниша, овлада прилазима југозападно од града. Да би овај задатак испунила до краја, Ибарска дивизија имала је да овлада Прокупљем и Куршумлијом, као и Самоковом и Преполцем. Радећи на остварењу постављених задатака, Чачани су се укључили у борбу за ослобођење Ниша.

Прешавши границу 16. децембра, Чачанска бригада предузела је осматрање у правцу Прокупља, које је, према плану Ибарске дивизије, требало напасти и заузети 19. децембра. Тог дана започет је напад на варош без одобрења Врховне команде. Испоставило се да је турска посада била слаба, па се, после појаве два батаљона Чачана изнад града, одлучила на бекство ка Лесковцу, а борбе, уколико их је и било 18. и 19. децембра, биле су незнатне. Турска посада је, ипак, уочи напуштања Прокупља, допустила да башибозук запали тридесетак српских кућа, као и да опљачка више српских кућа и дућана. Пљачкање и паљење било је пропраћено убијањем српског живља. „Српске новине“ објавиле су вест да је 19. децембра 1877. године заузето Прокупље, не пропутивши да истакну турска злодела, извршена при повлачењу. Чачанска бригада распоредила се у заузетом граду. Трнавски батаљон послат је у топличка села да позове арбанашки живаљ на предају, док су остала три батаљона умиривала овај живаљ око Прокупља и утврђивала положаје око пута Прокупље — Куршумлија.

Наредни задатак Ибарске дивизије био је умерен на заузимање Куршумлије, планирано за 24. децембар. За испуњење овог задатка формиран је, из састава дивизије, Куршумлијски одред, у који су ушла два батаљона Чачанске бригаде. Овај одред, подељен на три колоне, од којих су батаљони Чачанске бригаде под командом Милана Стојановића чинили левокрилну, спуштао се, по наредби Врховне команде од 23. децембра у долину реке Топлице, уз обавезу повезивања са копаоничким устаницима и добровољцима. Наступање Куршумлијског одреда и целе Ибарске дивизије вршено је без тачних података о стању, броју и распореду турских снага и Арбанаса. Но, у току наступања, Трнавски батаљон морао се задржати у селима Топлице, да би разоружао Арбанасе док су у борбама за Куршумлију учествовали Драгачевци, Карановчани и Студени-

чани. Наиме, и Куршумлијски одред и остали делови Ибарске дивизије, крећући се од Прокупља ка Куршумлији, наилазили су на непријатељски расположено арбанашко становништво. Отуда је чачанска бригада издвојила три чете и два топа са задатком да запоседну положај код Тулара и бране долину Топлице док су остали делови бригаде наступали долином ове реке ка Куршумлији. Изгледа да се цела бригада са штабом, задржала неко време у Туларима, одакле је и кренула у напад на Куршумлију као левокрилна колона док су Крушевљани (II класа), као централна и деснокрилна колона, у напад кренули из Јанкове клисуре. Напустивши Туларе, Чачани су имали сукобе са јаким снагама арбанашког живља. Стога је бригада морала да застане у месту, званом Крња Џамија, а командант Трнавског батаљона добио је задатак да придобије побуњено арбанашко становништво на предају оружја. Ово тим пре што је било ризично продужити ка Куршумлији, а иза леђа имати несигурну позадину. Отуда је Чачанска бригада била принуђена да остави Трнавски батаљон у рејону између села Крња Џамија и села Топонице, и да ослабљена настави према Куршумлији. Пошто су Трнавци испунили свој задатак, напад арбанашког живља на главнину Чачанске бригаде остао је без резултата.

Напад на Куршумлију, планиран за 24. децембар, био је тако замишљен да најпре у борбу ступе Крушевљани, а касније Чачани. Рачунало се да би накнадни улазак Чачана у борбу деловао на Турке као изненађење. Но, како је веза између Чачанске и Крушевачке бригаде била слаба, у нападу планираном за 24. децембар није било оне сарадње, која би гарантовала успех. Напад је доведен у питање због закашњења Крушевљана II класе, па су истурена одељења Чачанске бригаде непотребно газила реку Топлицу по зими и великом мразу. Закашњење Крушевљана и слаба опремљеност Чачанске бригаде I класе, у којој је 16 бораца Драгачевског батаљона било упућено на стражу без обуће, у чарапама, упркос снегу и мразу, говоре у каквом се стању налазила Ибарска дивизија запоседајући положаје за напад на Куршумлију. Драгачевски батаљон морао је да у селу Барлову води борбу са Арбанасима и успео да их натера на повлачење преко реке Топлице.

Како се види, постојале су бројне тешкоће у Ибарској дивизији уочи напада на Куршумлију, Самоков и Преполоц, које су Турци бранили на Куршум коси и Самокову као природним беди-мима. Закашњење Крушевљана због великог снега није омело Чачанску бригаду да ступањем у борбу 23. децембра започне оствари-

вање постављеног задатка. Пошто је у плану напада на Куршумлију било предвиђено учешће три и по батаљона Крушевачке бригаде и два батаљона Чачана, Студенички батаљон нападао је правцем Куршум коса — Црквиште, а Драгачевски држао Самоков под контролом. Карановачки и Трнавски батаљон налазили су се у Мачковцу, одакле су могли да прате битку на целом фронту. У окршајима 23. децембра чачанска левокрилна колона „уплела се у борбу са гомилама Арнаута“¹⁶ који су се спуштали са планина у циљу обухватања нападне колоне Чачанске бригаде. Стога је Трнавски батаљон напао на Доњу и Горњу Топоницу с циљем да заузме ова места, у којима су Арбанаси одбили да се предају. Трнавци су најпре опколили Доњу Топоницу и у јуришу сломили арбанашки отпор. Потом је командант батаљона Лишанин повео своје борце према Горњој Топоници, у којој су Арбанаси пружили жилав отпор. Предали су се тек после јуриша. Постигавши успех, Трнавски батаљон сместио се код Крње Џамије. У време ових борби командат Ибарске дивизије Стеван Бинички затекао је команданта Чачанске бригаде мајора Јаковљевића како „седи у бункеру и грије се, а горе се његова војска бори“¹⁷. Бинички је том приликом изразио највеће похвале борцима Чачанске бригаде I класе, који, по њему, нису имали добар командни кадар. До жестоке борбе за Куршумлију, смештену у планинском котлу на ушћу Бањске у Топлицу, дошло је 24. децембра када се и Крушевачка бригада II класе пробила кроз снежну вејавицу и примакла на позицију за напад на овај градић. Пошто је Куршумлија била важан саобраћајни чвор на путу Косово — Ниш, опасан рекама и преполачком косом, на којој се истицао утврђени самоковски положај, заузимање овог места имало је за српску војску велики значај. Напад Крушевљана од 24. децембра, усмерен према Микуљанским висовима, завршен је неуспехом. Уследио је турски противудар, који је изазвао панику и довео до бекства и приличног расула Крушевачке бригаде. У то време Студенички батаљон Чачанске бригаде одбијао је нападе најпре низама, а потом и Арбанаса, који су се спасавали бекством у Куршумлију. Приметивши одступање Крушевљана, борци Студеничког батаљона, помогнути са две чете Драгачеваца, кренули су у јуриш. Напад је изведен с бока и леђа, што је довело до борбе прса у прса. Кад се развила борба код Горњих Микуљана, Турци су се, угледавши приближавање бораца Чачанске бригаде, дали у бекство. Тада „Чачани, видећи како непријатељ бега, повичу: ура и пусте се као лафови за њима прво с плотуном, а после

сечом и кундаком“.¹⁸ По извештају Врховне команде, „борба за заузеће Куршумлије вођена је 12. овог месеца и била је с обе стране очајна. Било је магновења кад су се Срби и Турци клали“.¹⁹ Турци, разбијени јунаштвом Чачана, потражили су спас у бекству на Самоков. Овакав обрт охрабрио је и Крушевљане, који су се окренули и тако разбили Турке да су они безглаво бежали према Куршумлији. У борбу се укључио и остали део Драгачевског батаљона, који је имао задатак да омогући артиљеријско бомбардовање Куршумлије. Овог дана Драгачевски батаљон успео је да избије на положај изнад реке Косанице и наспрам Самокова, заноћио. Турци су у борбама 24. децембра топовима са Самокова тукли положај Чачанске бригаде, али без успеха. Истовремено, дејство артиљерије Ибарске дивизије под командом Алексе Дамјановића, родом из Коштунића, било је такво да су Турци напустили Самоков. Бомбардовање саме Куршумлије приморало је становништво, захваћено паником, да напусти варош. Тако су у ноћи 24/25. децембра Турци напустили Куршумлију и са својим и арбанашким избеглицама, повлачили се ка Приштини.

Како се види, Чачанска бригада, која је у нападу на Куршумлију имала задатак да изводи демонстративне нападе, допринела је, захваљујући храбрости својих бораца, победи Ибарске дивизије. Њихов успех у борби 23. децембра улио је страх Турцима, што се осетило и у борби 24. децембра, када су се Турци дали у бекство. Командант Ибарске дивизије Бинички, описујући заузеће града, истакао је: „Куршумлија је заузета. Идите право у варош, на цркви Немањиној видећете како се вије српска застава. Њу је данас ослободила јуначка чачанска војска“.²⁰ Тако је 25. децембра заузета Куршумлија, у којој је задобијен обилат ратни плен. Чачани су затосели варош, уз обавезу да контролишу путеве који воде уз реке Косаницу и Бањску. „Српске новине“ објавиле су вест о заузећу Куршумлије. Успешна борба Ибарске дивизије, у којој се истицала Чачанска бригада I класе, била је од великог значаја за исход операције за ослобађање Ниша.

Ибарска дивизија није, заузимањем Куршумлије, довољно предузела у правцу експлоатације победе. Наиме, ова дивизија пропустила је да, после повлачења Турака ка Приштини, изведеног преко Преполачке косе, овлада Преполцем као важним превојем који господари долином реке Топлице и Лаба, иако је имала наређење команданта Моравског корпуса да овлада поменутиим положајем. Уместо тога, Ибарска дивизија задовољила се постигнутим

успехом. Додуше, Бинички је, схватајући важност преполачких висова, тражио од Врховне команде Крушевачку бригаду I класе, коју је због значаја борбе за Ниш, Врховна команда задржала на нишком фронту. Она је, уместо слања помоћи, 28. децембра издала упутства за нов распоред Ибарске дивизије. По том распореду Чачанска бригада, која је имала задатак да брани десну обалу реке Топлице, распоредила је Драгачевски батаљон на Баћоглаву и Тијовачке висове, Карановачки батаљон на Соколску планину и Грабовачки вис, са једном четом уз реку Косаницу, а Студенички батаљон на Смоков, Ташинску косу и Микуљанску косу, на којој се нашао и један батаљон Крушевачке бригаде II класе. Остали батаљони Ибарске дивизије, међу којима и Трнавски батаљон Чачанске бригаде, контролисали су прокупачки пут од Барлова до Крње Цамије. Овакав размештај Ибарске дивизије био је последица обавештења о кретању јаких турских снага из Приштине ка Преполцу и Куршумлији. Ове снаге, јачине 10 до 12 хиљада људи, сакупљене у Новом Пазару, Косовској Митровици, Приштини и Вучитрну, предвођене Хафис-пашом, добиле су задатак да преко Куршумлије прискоче у помоћ турским браниоцима Ниша. Војска Хафис-паше, који је знао све слабости у распореду српске војске, усмерила је свој напад на Самоков, на коме ће се водити тешке и упорне борбе, уз учешће Чачанске бригаде, и у време када се решавала судбина Ниша. Сукоб Чачана са претходницама Хафис-пашине војске одиграо се 31. децембра 1877. године, када су две чете Драгачевског батаљона, после вишечасовне борбе, одбиле арбанашки напад. Но, прави сукоб почео је 3. јануара 1878. када су се студеничани на Самокову сукобили са батаљоном низама и око 500 Арбанаса, који су се кретали ка Куршумлији старим приштинским путем. Развила се огорчена борба, чији је ток приморао команданта Чачанске бригаде да у помоћ Студеничанима пошаље две чете Трнавског батаљона. Овако ојачани Студеничани одбили су турско-арбанашки напад. У противјурци Турци су били разбијени и натерани у бекство. Овакав исход борбе на Самокову спасао је Карановачки батаљон од тежих последица свог неопрезног кретања уз реку Косаницу, где су упали у заседу. Борбама вођеним 31. децембра и 3. јануара Хафис-паша је хтео да утврди место и распоред српских положаја у рејону Куршумлије. Још тада командант Ибарске дивизије, болестан и обузет страхом за исход борби на Самокову, тражио је од Врховне команде појачање, које није добио. Очекујући напад, наредио је Чачанима да заузму положаје и спрече Турке да „низ Грабовицу на главни друм

изађу“.²¹ Тако су Трнавци и Студеничани држали положај на Самокову, а Драгачевци, заједно са једним батаљоном Крушевачке бригаде, леву обалу Бањске. Овако распоређени батаљони Чачанске бригаде требало је на Божић, 7. јануара 1878, да изврше рекогносцирање терена. Но, 6. јануара опасност од Хафис-пашине војске постала је очевидна, што се и показало следећег дана, када је дошло до сукоба на Самокову. Главни терет борбе пао је на Чачанску бригаду, посебно на Трнавски и Студенички батаљон, који су покушали да зауставе турски продор, лишени помоћи Карановачког и Драгачевског батаљона, који су за то време вршили рекогносцирање терена. До сукоба је дошло тако што су Трнавци и Студеничани, крећући се као централна колона ка Самокову, наишли на јака турска одељења, што је довело до жестоког боја. Турци су најпре ударили на положај Студеничана, који, упркос показаној храбрости, нису могли да очувају положај. Командант Студеничког батаљона Симо Петровић погинуо је херојском смрћу, не хтевши да одступи са Самокова. У том критичном тренутку командант Ибарске дивизије Бинички повео је Трнавце и сакупљене Студеничане на јуриш, па су тако, уз личну храброст дивизијског команданта, Турци одбијени. Турци су и овом приликом одсецали главе заробљеним Чачанима. Тог 7. јануара Драгачевски батаљон, рекогносцирајући терен ради откривања непријатеља, ступио је у борбу код Бањске, која је трајала три часа. У немогућности повлачења према Куршумлији, командант Драгачевског батаљона Мијаило Живковић одступио је са својим батаљоном ка Тијовачким висовима, где се дохватио шуме, кроз коју су Драгачевци безбедније одступали праћени навалом Арбанаса. Борба је трајала до пред ноћ, када је овај батаљон успео да се извуче из рејона Топлице и дође на Баћоглаву. И Карановачки батаљон Чачанске бригаде, вршећи рекогносцирање уз реку Косаницу, био је нападнут од групе Арбанаса, која је разбијена. Ипак, Самаков је у борбама 7. јануара највећим делом изгубљен. Због тога су Студеничани 8. јануара сишли са Самокова и запосели ровове у Црквишту. На Самокову је остао само Трнавски батаљон. Тада је командант Ибарске дивизије Бинички напустио командантски положај. Разлози се могу наћи у ранијем неуспелом захтеву, упућеном Врховној команди, да се у састав његове бригаде врати одузета Крушевачка бригада I класе, што би, да је остварено, омогућило Ибарској дивизији далеко успешнију експлоатацију победе на Куршумлији у смислу офанзиве ка Косову. Да се то десило, Хафис-паша не би ни имао прилику да сакупља војску и крене према

Нишу. Но, и сам исход борбе од 7. јануара, у коме је Бинички схватио да Чачанска и Крушевачка бригада, које су биле преоптерећене, не могу без помоћи одбранити Самоков и Куршумлију, навели су га да поднесе оставку. Бинички је, притом, истакао да је главни терет борбе пао на Чачанску бригаду I класе и да му је жао што напушта „храбру чачанску војску“,²² наводећи да то, ипак, мора да учини.

Борба је настављена 8. јануара у околностима које је изазвала смена дивизијског команданта и све јачег турског притиска. На Самокову, где је заноћио Трнавски батаљон, осванула је маса Турака, припремљених за напад на целом фронту. „Не дадоше нам божићковати“ — бележи Мита Петровић.²³ Главни турски напад извршен је низ Косаницу и Топлицу. Завршио се заузимањем Куршумлије и села Мачковца, чиме је била пресечена одступница Ибарској дивизији. Борба се пренела на Баћоглаву, где се налазио Драгачевски батаљон. И док су се Карановчани и Студеничани повлачили са Мачковог вуса, на Самокову се и даље херојски борио Трнавски батаљон, чији су се борци повукли тек онда када су Турци добили појачања. Избивши на руб Самокова, Трнавци су на куршумлијској цамији угледали турски барјак, после чега су се убрзано повлачили ка Бањској. У фази повлачења Чачанске бригаде Драгачевски батаљон је на Баћоглави водио најодсуднију битку. Борци овог батаљона, после пет часова жестоког окршаја, почели су повлачење кад су Турци ударили из правца тек заузетих Куршумлије и Самокова. И овом приликом борци Драгачевског батаљона исказали су велико јунаштво у борби са далеко јачим непријатељем. „Само њему једином се може приписати да је задржао Хафиса да нашу војску не гони даље“.²⁴ Јер, Хафис-паша, је заиста, из недовољно познатих разлога, застао код Самокова и Куршумлије, што је браниоце Ниша осудило на пропаст. Како се види, батаљони Чачанске бригаде, упркос смени дивизијског команданта, што је пољуљало борбени морал и тако малобројних снага Ибарске дивизије, развучених на широком фронту, на који су надирале јаке турске снаге, борили су се храбро. И, мада нису успели да очувају Куршумлију, која се поново нашла у турским рукама, успели су да успоре и, може се рећи, зауставе кретање Хафис-пашине војске према Нишу у оном часу када је решавана судбина тог града.

После губитка Куршумлије Чачанска бригада повукла се преко Барловог вуса и приспела на Плочничку косу. На Барловом вису остала је бригадна коњица са брдском артиљеријом, а у Плочнику

сместила се пешадија. Нови командант дивизије, коју је било захватило расуло, распоредио је своју дивизију у виду полукруга, почев од Грабовца на десној обали Топлице па до Барбатовца на левој обали ове реке. Уствари, у Плочнику је вршено сакупљање јединица Ибарске дивизије. Окупљање Чачанске бригаде, вршено 8. јануара, било је од великог значаја, јер се није знало за судбину и положај Трнавског и Драгачевског батаљона, који су се највише истакли у одбрани Самокова и Куршумлије и који су се под борбом повлачили ка Плочнику. Трнавски батаљон је, притом, одбио напад Арбанаса на Плочник, изведен 8. јануара. Тота дана и Крушевачка бригада II класе имала је сукоб са претходницом Хафис-пашине војске, после чега је дошло до примирја на овом фронту. Турци су утврђивали самоковски положај, а Ибарска дивизија добила је помоћ. Наиме, Врховна команда, на вест о губитку Куршумлије, послала је 9. јануара по два батаљона Крушевачке и Алексиначке бригаде I класе, а 10. јануара и Рудничку бригаду II класе, која се сместила на Барлов вис. После пада Ниша у рејон Куршумлије стигла је и Смедеревска бригада, која је, запосевши Топлицу, успоставила везу са Дунавском дивизијом. Овим је, свакако пре 12. јануара, завршено груписање српских снага код Куршумлије, чиме је спречен продор Хафис-пашине војске ка Нишу, али створени услови да, у подесном тренутку, ове снаге изврше продор преко Самокова и Преполца ка Косову, што је крајем јануара и у фебруару 1878. довело до нових борби на Самокову. Покушај новоприспелих снага да 12. јануара поврате изгубљени Самоков, прошао је, јер су низами и Арбанаси упорношћу и бројном надмоћи одбранили своје позиције у рејону Куршумлије. Тиме је завршена прва фаза борби Чачанске бригаде I класе, у операцијама српске војске у заузимању Ниша. Тако је, од 12. јануара, на куршумлијском фронту наступило затишје.

РУДНИЧАНИ У ОСЛОБАЂАЊУ КРАЈЕВА ЈУЖНО ОД НИША

Средином јануара 1878. године, заузимањем Софије, руска команда није више инсистирала на продору српске војске у Бугарску, упућивала ју је ка Косову. Овакав план даљег вођења рата слагао се са замислима српске Врховне команде, која једну колону упућује преко Куршумлије и Самокова ка Преполцу и у долину Пусте Реке са циљем да заузме Приштину. У реализовању овог за-

датка учествовала је и Чачанска бригада I класе, као и Рудничани II класе.

Друга колона, коју је сачињавао Шумадијски корпус, имала је задатак да продре у долину Јужне Мораве. Остваривање плана ове колоне почело је 19. јануара, уз учешће Рудничке бригаде I класе, која је 17. јануара напустила Ниш и истог дана стигла у Лесковац.²⁵ Кретање Рудничке бригаде било је праћено сталним борбама, о чему говори непрестано повећање броја рањеника. По доласку Шумадијског корпуса у Лесковац Прва шумадијска дивизија била је истурена у околину града, а Друга Шумадијска дивизија остала је у Лесковцу. Ова дивизија састојала се од Рудничке и Крагујевачке бригаде, једног пука коњице и артиљерије, уз напомену да су један ескадрон и једна батерија Рудничке бригаде били придодати резервној Нишкој дивизији, а да је пионирски баталјон са око 500 људи ушао у састав Власотиначког одреда. Командант Рудничана I класе био је и даље мајор Радомир Путник. Види се: Рудничани су се налазили у саставу Друге шумадијске дивизије и у другим јединицама, са главнином људства у Лесковцу, у резерви. У таквом положају бригаду је затекао почетак борби у Грделичкој клисури, кроз коју је водио пут за Врање.

Како је напредовање снага Шумадијског корпуса ка Лесковцу и Врању представљало индиректан, заобилазан покрет ка Приштини, пред овим корпусом био је задатак да из Лесковца, продором кроз Грделичку клисуру, најпре заузме Врање, па скрене ка Косову. У остваривању постављеног задатка Шумадијском корпусу су помагали добровољци из власотиначког и лесковачко-врањског краја. Међу њима најбоље су се показали добровољци под командом потпоручника Степе Степановића. У Лесковцу је 19. јануара био направљен план напада на Грделичку клисуру, са 20. јануаром као даном опочињања реализације. Наиме, 20. јануара Врховна команда наредила је Шумадијском корпусу да освоји Грделичку клисуру. По овом плану, Рудничка бригада чинила је општу резерву, налазећи се у Лесковцу, под непосредним надзором корпусног команданта генерала Бели-Марковића. У складу са наредбом Врховне команде, јединице Шумадијског корпуса ступиле су, 20. јануара, у борбу са Турцима, који су главни одбрамбени положај имали изнад села Копашнице. Овај положај био је веома подесан да се брани улазак у клисуру. Првог дана борбе Турци, помогнути Арбанасима, пружили су на реци Копашници жилав отпор. Ипак, јединице Шумадијског корпуса приморале су их да се повуку на свој главни

положај. Тако је Прва шумадијска дивизија заузела Грабовачку косу, као прву косу на улазу у клисуру. Друга Шумадијска дивизија изишла је без борбе на свој полазни положај, а Власотиначки одред није 20. јануара ни ступао у борбу. Ипак, увече, због развоја догађаја, један батаљон Рудничке бригаде упућен је у помоћ Првој шумадијској дивизији. Мрак је прекинуо борбу, која је почела у осам сати ујутру и трајала цео дан. Следећег дана, 21. јануара, борба је добила на жестини. На положају Грабовац било је груписано осам батаљона, међу којима и један батаљон Рудничана, као и помоћни бочни одреди. Ту се нашао и командант корпуса. Борбе су најпре вођене на крилним секторима копашничких положаја. Почеле су пред подне и трајале су у знаку наступања Турака према Власотинцу, што је приморало генерала Бели-Марковића да из корпусне резерве уведе у борбу још два батаљона Рудничке бригаде. Тако су се два батаљона Рудничана борила на Грабовцу, а један на Копашничком вису. Турци, потпомогнути Арбанасима, били су се добро утврдили са намером да што дуже бране пролаз кроз клисуру. Тек општи напад јединица Шумадијског корпуса разбио је Турке и Арбанасе, који су се, после целодневне и упорне борбе, повукли ка Врању оставивши бројне жртве и ратни материјал. У овој борби истакла се Рудничка бригада, нарочито њен Качерски батаљон, који се борио у центру. Успеху Прве шумадијске дивизије, која је наступала на целом фронту, придружила се и Друга шумадијска дивизија, која је растерала Арбанасе од Славља и Букове главе до Мирошевца. Тако су снаге овог корпуса, после дводневне борбе, овладале улазом у Грделичку клисуру. Послата је претходница са циљем да успостави контролу над целом клисуром, а Рудничка бригада I класе ушла је у састав Прве шумадијске дивизије, која је овим била ојачана и припремљена за даљи продор. Рудничани су, уствари, заменили Београдску бригаду, која је, 21. јануара, била постављена иза положаја Рудничке бригаде. Следећег дана, 22. јануара, настављено је наступање, у коме су учествовала сва три батаљона Рудничке бригаде, док се четврти батаљон и даље налазио у Лесковцу, у резерви. Ови батаљони наступали су левом обалом Јужне Мораве са задатком да овладају Цепом, где се налазио мост на Морави. Рудничани су извршили постављени задатак стигавши у Трговиште изнад Цепа, где су запосели најповољније положаје. Може се закључити да је борба за овладавање Грделичком клисуром, која је трајала од 20. до 22. јануара, била већ 23. јануара 1878. решена у корист Шумадијског корпуса, који се

нашао на позицији за напад на Врање. У свим овим борбама истакли су се борци Рудничке бригаде. О успеху говори податак да је претходница запосела, 23. јануара, Владичин Хан и арбанашка села око Сурдулице, чиме је овладано излазом из Грделичког теснаца и осигуран пролазак главнине снага Шумадијског корпуса кроз клисуру, самим тим отворен пут за напад на Врање. Овог 23. јануара, Врховна команда оклевала је у нападу на варош, намерна да, уместо тога, упути Шумадијски корпус преко Топлице и Пусте реке ка Гњилану и Приштини. Но, 25. јануара прекинуто је неодлучно држање Врховне команде, која је одлучила да, ипак, Шумадијски корпус упути према Врању. Међутим, ово задржавање, и доцније споро напредовање, лишило је овај корпус главне улоге у нападу на Приштину.

После овладавања Грделичком клисуром Моравски и Тимочки корпус били су одређени за продор на Косово и ослобађање Приштине, а Шумадијски корпус добио је задатак да освоји Врање. Отуда су јединице овог корпуса наставиле кретање уз Мораву, доста удаљене и независне у односу на главнину снага српске војске. Као датум напада на Врање одређен је 27. јануар, али је покрет јединица Шумадијског корпуса отпочео 28. јануара. Главна колона, Моравска, са Смедеревском и Рудничком бригадом, смештена у Цепу и са Београдском бригадом, артиљеријом и коњичким ескадром, концентрисала се око Прибоја. Ветерничка колона, са Крагујевачком бригадом и устаницима-добровољцима, налазила се на Мирошевцу, одакле су Крагујевчани извели заобилазни покрет иза Врања, са циљем пресецања одступнице, а добровољци заузели положај на Дреновцу.

Битка за Врање, 30. и 31. јануара 1878, одиграла се на планини Пљачковици. Турски положај, дуг четири километра, био је терасаст. Састојао се од најниже терасе — Два брата и средње — Ранутовац док се највиши положај налазио на Пљачковици. Чеврљуга је вододелница између Ранутовачког и Суводолског потока. Ова коса спуштала се ка Морави. Главни турски положај налазио се на Ранутовачкој коси. Десно турско крило наслањало се на Мораву, а лево, врхом Чеврљуге, упирало се у планину Пљачковицу. Природни положај био је за браниоце веома повољан. На њему се налазило око 8.000 турских бранилаца, од којих се под командом Есад-паше борило око 5.000 Арбанаса. У распореду војске Шумадијског корпуса, главна — Моравска колонаместила се између Стубља и Прибоја, а остале снаге од Тулове према изворишту реке Ве-

тернице. Резерве и штаб корпуса приспели су у Прибој, а самим тим и један батаљон Рудничке бригаде, држан дотле у резерви, у Лесковцу. Сва четири батаљона Рудничана налазила су се у главној колони, код Стубља. Мајор Радомир Путник, који је командовао битком за Врање, имао је на располагању око 4.500 војника, којима су била потребна два обична марша да би се развили у бојни ред. Ни снабдевање бораца храном и другим потребама није било најбоље. Ипак, борци Шумадијског корпуса, нарочито Рудничке бригаде, испољили су висок борбени морал.

Битка за Врање почела је 30. јануара нападом турске коњице, која је, дочекана артиљеријом, разбијена. И док су јединице Шумадијског корпуса, заједно са добровољцима, ступале у борбу, Рудничка бригада, по наредби корпусног команданта, налазила се у резерви, код Мазарића. У борбу се најпре укључио један батаљон ове бригаде, који је, заједно са добровољцима, одбио напад Арбанаса, спасавши тако Београдску бригаду. Био је то онај тренутак кад се борба била разбуктала у Моштаници, где се од пушчане ватре ништа није могло да види. Око подне Турци су из ранутовачког опкопа извршили масован испад и потисли Београдску бригаду са виса Камен. Тада су Рудничани и добровољци одбили овај напад припремивши тако услове за прелазак у противофанзиву. Тако је, у 15 часова, после појачане артиљеријске ватре, почео општи напад на Ранутовац и Чеврљугу, који је завршен успехом. У нападу на ранутовачки положај учествовали су батаљони Рудничке бригаде повучени из резерве. У заузимању Ранутовца истакао се Моравски батаљон. У освајању овог, главног турског упоришта велике заслуге имало је дејство Ветерничке колоне, састављене од Грузана и добровољаца под командом Степе Степановића, која је зашла Турцима иза леђа и приморала их да се у жеку борбе прегрупишу, чиме је ослабљена одбрана Ранутовца. Заслугом ове колоне заузета је и Чеврљуга. Освајањем ова два положаја битка за Врање, коју је изванредно водио Радомир Путник, била је практично решена, јер је био створен услов да се наредног дана, 31. јануара, изврши наступање ка Врању. Али, у десет сати увече Путник је добио заповест да настави гоњење Турака, тј. да нападне њихов положај на Пљачковици. У духу спровођења заповести Путник је формирао предводницу, у коју су ушли: један, вероватно Моравски, батаљон Рудничке бригаде, два батаљона добровољаца, једна батерија топова и 60 — 80 коњаника. Пошто су добровољци, због умора, били неспособни за ноћни марш, Путник је ојачао предводницу са још

два батаљона Рудничана. Са оваквом јединицом он је предузео марш на Врање, оставивши турски положај на Пљачковици незаузет. На два километра пред Врањем Турци, који су се утврђивали, после кратког отпора били су поражени, па су се спасавали бекством у варош. Изненадна појава Рудничке бригаде пред Врањем 31. јануара 1878. приморала је врањанске Турке на бекство, мада има података да је у вароши, као што се десило и при заузимању Пирота, дошло до уличних борби. Највероватније је да је, због изненадне појаве Рудничана пред градом и веровања да су преостала четири турска батаљона на Пљачковици уништена, као и опште успешне руско-српске офанзиве на свим фронтovima, турска војска деморалисана у Врању. Почело је њено бекство, које је требало да искористе Рудничани и добровољци. Рудничани, који нису планирани за улазак у град, били су, због понашања добровољаца, принуђени на то. Наиме, док су они као предводница, гонећи Турке, извршавали свој задатак, добровољци су се „растурили по граду и без икаква реда почели пљачкати, убијати и сећи децу“.²⁶ Радомир Путник наводи да се највећи део добровољаца расуо по граду, признајући да је неко од ових можда правио и недела. Јер, одбивши заповест о пољењу разбијених Турака, добровољци, сем њих стотинак, „разузурише се по Врању“.²⁷ И док су се у Врању одмарале јединице предводничке колоне, четири турска батаљона са Пљачковице положила су оружје кад је њихов курир, дошавши у Врање по хлеб, затекао у граду српску војску. Тиме се план Радомира Путника о заобилажењу ових јединица показао успешним. Губици Рудничана у борби за Грделичку клисуру и Врање били су знатни, што се нарочито односи на Моравски батаљон, а допринос победи над боље опремљеном војском био је велики.

Рудничка бригада задржала се у Врању само толико да је њен командант Радомир Путник прикупи и уреди. У циљу експлоатације победе бригада је гоњење поражених Турака наставила истог дана, 31. јануара, извршавајући тиме наређење корпусне комнде. Рудничка бригада се и иначе одликовала тачним извршавањем свих наређења, као и храброшћу бораца, па је уживала углед поуздане јединице у Шумадијском корпусу. Тако су Рудничани као предводница вршили рекогносцирање терена у правцу Бујановца и Куманова, са даљим правцем наступања ка Приштини, што се испољило по заузимању Бујановца, када су обе шумадијске дивизије кренуле ка Косову. У гоњењу непријатеља од Врања ка Ѓњилану снаге Шумадијског корпуса нису наилазиле на турску војску, сем

на косама Суводола, где се испољио крајње слаб морал турске војске. Изгледа да се Рудничка бригада вратила у састав Друге шумедијске дивизије. Заузевши Гњилане, 2. фебруара,²⁸ Рудничани, предвођени Путником, као главна ударна група, стигли су до Грачанице и Липљана, где их је 5. фебруара затекла вест о примирју.

За време завршних борби Шумедијског корпуса Чачанска бригада I класе у саставу Моравског корпуса водила је жестоке борбе на Самокову, са циљем да продире ка Приштини. Између ова два поменута корпуса кретали су се Тимочани, који су, упркос тешком терену, ослободили од Турака Бојник, Лебане, долину Пусте реке и Јабланице и приближавали се такође Приштини.

ЧАЧАНСКА БРИГАДА I КЛАСЕ У ЗАВРШНИМ БОРБАМА НА САМОКОВУ

Примирје, настало заузимањем Ниша, прекинуто је већ 17. јануара 1878. Правећи план завршних ратних операција, српска влада и Врховна команда биле су свесне интереса Русије, чија се војска налазила у пуној офанзиви. Отуда се српска војска, уместо продора ка Македонији, оријентисала ка преношењу тежишта наступања према Косову. Тако је Шумедијски корпус, после заузимања Врања, скренуо према Косову, док је, у рејону Куршумлије, извршено окупљање знатних снага из састава Моравског корпуса, у чијем се саставу налазила Чачанска бригада прве и Рудничка бригада друге класе, као и јединице Тимочког корпуса. Оба ова корпуса добила су задатак да заузму Приштину. Да би испунили постављени задатак, корпуси су имали да најпре поврате изгубљену Куршумлију, а потом савладају турске положаје на Самокову и Преполцу, па да, на тај начин, прокрче пут ка Приштини. Стога су се у рејону Куршумлије, после пада Ниша и краћег затишја, окупљале знатне снаге са око 25.000 бораца и 70 топова. Војска Моравског и делова Тимочког корпуса — обједињена командовањем Милојка Лешјанина, развучена на фронту дугом 60 км, рђаво вођена, јер је „та снага распоређена у врлетне планине и прикована за положаје, са којих није умео да их крене напред ни у страну, била је изложена тужењу дубоке реке Косанице и наступању уз снегом покривене стране под унакрсном турском ватром, нападајући непријатељска утврђења фронталним нападом без помоћи артиљерије“²⁹ — била је осуђена на губитке и неуспех. По мишљењу др Владана Ђорђевића,³⁰ требало је заобићи Самоков и Преполац и на-

ступати ка Приштини, јер су се поменута утврђења одржавала само захваљујући природној неприступачности, а не и каквим већим турским снагама. Изгледа да командант Лешјанин није могао да сагледа оно што је успело Радомиру Путнику, који је заобишао турске снаге на Пљачковици и, изненадном појавом пред Брањем, заузео варош скоро без борбе. Отуда је Лешјанин вршио распоред својих дивизија припремајући фронтални напад и ангажујући знатне снаге, што је довело до веома жестоке борбе на Самокову, уз истакнуту улогу Чачанске бригаде I класе. Ибарска дивизија Моравског корпуса, ојачана Крушевачком бригадом I класе, добила је задатак да овлада Самоковом, при чему би јој Моравска дивизија, са Рудничком бригадом II класе, Смедеревском и два батаљона Алексиначке бригаде, имала, спустивши се у долину реке Косанице (да осигурају лево крило Ибарске дивизије) пружила потпору. Доласком Моравске дивизије, 17. јануара, на левокрилни положај, Ибарска дивизија померила се удесно и запосела положаје од Бацковог хана до Перунике, а борци Чачанске бригаде, који су се налазили на предстражи, померени су истог дана према Јанковој клисури и стигли у село Барбатовић. Одатле су изашли на положај док је бригадна комора остала у поменутом селу. Сутрадан, 18. јануара, командант Лешјанин прегледао је положај Ибарске дивизије, која је добила новог команданта — потпуковника Топаловића. Очекивао се, још, долазак Дунавске и Тимочке дивизије, па да започне офанзива.

Командант турске одбране Старе Србије, Хафис-паша, који се, после пада Ниша, припремао да брани поверене територије, знао је за слабости у распореду српске војске, која се кретала ка Косову. Отуда је нарочито појачао одбрану на Самокову и Преполцу — да би на тим положајима пружило отпор снагама Моравског и Тимочког корпуса, који су се директно кретали ка Приштини. Самоковски положај, који се налазио на дугачком гребену између река Бањске и Косанице, веома стрмих и неприступачних страна обраслих шумом, био је утврђен изградњом главних шанца, као и флешом. У овом шанцу Турци су држали три батаљона пешадије, два топа и нешто Арбанаса. Хафис-паша утврдио је преполачки положај, као и целу линију Самоков-Преполоц, решен да положаје брани до последњег човека. Концентрација српске војске према Куршумлији навела је Хафис-пашу да, без борбе, 19. јануара, напусти Куршумлију. Повлачење Турака уочила је претходница Чачанске бригаде, која је, заједно са Крушевљанима II класе, 20. јануара запосела варош.

У непосредном концентрисању српске војске за напад на Самоков, Чачанска бригада, која је имала задатак да нападне овај положај, сместила се у Пљаковићу, где су се нашли штаб бригаде, штаб Ибарске дивизије и штаб Моравског корпуса. У Пљаковићу су се окупили Трнавца, Карановчани и Студеничани, а Драгачевци су распоређени на Мачковачком вису. Једна чета Трнавског батаљона сместила се, са брдском батеријом, на Баћоглаву. Напустивши Куршумлију, Хафис-паша је покушао да омете концентрисање српске војске, па је од 23. до 25. јануара вршио нападе у циљу овладавања долином реке Косанице и Соколским планинама, које су се надносиле над самоковски гребен. Оба напада су одбијена, а онда је уследила офанзива српске војске на Самоков, изведена од 28. јануара до 3. фебруара 1878. Борбе су почеле наступањем Крушевачке бригаде и Трнавског батаљона ка утврђеном Самокову. Борци овог батаљона Чачанске бригаде, кренувши од Бањске, храбро су напредовали према самоковском шанцу, упркос застоју Крушевљана. Тако су Трнавци најпре истерали Турке из шуме, а затим напали помоћни ров пред главним шанцем. Трнавци су жестоко напали линету (помоћни ров), који су Турци јаком ватром одбранили. Одмах иза тога Трнавски батаљон, чије борце претходни неуспех није поколебао, кренуо је на јуриш, у коме „војници полете усред најјаче пушчане кице“, ³¹ приморавши Турке да напусте предстражне ровове. Но, у овом тренутку изостала је помоћ Крушевачке бригаде, иако је Љипанин у два маха од ње тражио подршку. Кад је Трнавцима приступило 20-30 добровољаца из Крушевачке бригаде, батаљон је кренуо у још један напад на турски главни шанец. Упркос неприступачном и снегом покривеном терену, Трнавци су успели да приђу на око 50 метара, од турског утврђења. Ту је дошло до огорчене борбе, која се протегла све до ноћи, када су се борци Трнавског батаљона, напустивши освојену линету, повукли ка Бањској, а затим, заједно са Карановчанима, стигли у Пљаковић. Види се: у борби вођеној 28. јануара истакао се Трнавски батаљон. Следећег дана трајале су неуспешне борбе са арбанашким живљем, кога су Турци користили у рату са Србијом. Због неуспеха и великих губитака Алексиначке бригаде, стављена је у покрет и Чачанска бригада, која је у ноћи 29/30. јануара заузела положаје на Соколском венцу, где је дошла у непосредни додир са Алексиначанима. Овог дана комора и коњица бригаде напустиле су Пљаковиће и стигли у село Крчмаре. На овај начин поуздана Чачанска бригада заузела је положаје за напад на Самоков. Она је уочи општег напада на овај по-

ложај, извршеног 31. јануара, запосела Мачковачке висове, чинећи левокрилну колону, уз напомену да је Трнавски батаљон ушао у састав Крушевачке бригаде. Наиме, у нападу јединица Ибарске и Моравске дивизије Трнавци су, у саставу Крушевачке бригаде I класе, добили задатак да, крећући се долином Косанице, послуже као веза између Алексиначке и Крушевачке бригаде. У тој улози Трнавци су учествовали у борби 31. јануара. Тако су борци Трнавског и Јошаничког батаљона извели јуриш на оне исте линете, које су Трнавци већ били, 28. јануара, заузели. Овога пута Турци су, користећи се јаком артиљеријском и пушчаном ватром, одбили напад, који је изведен у тешким условима магле и снежне вејавице. Да би се спречило дејство турске артиљерије са самоковског утврђења, примакнута је једна батерија Чачанске бригаде, која је са блиског остојања тукла и линету и главни шанац. Ова се батерија у току борбе још више примакла нападнутом положају и изазвала забуну код турске посаде на Самокову. Тако су центар и десно крило Ибарске дивизије освојили линете и приморали Турке да се спасавају бекством у главни шанац. Истог дана уследио је јак напад Алексиначке и Јагодинске бригаде, који је, после тешке борбе, због стрмог терена, магле и јаке снежне вејавице, био обустављен. Крилне снаге Ибарске дивизије повукле су се, а о томе нису обавестили Трнавски батаљон, који се храбро борио у центру. Трнавци су, необавештени, наставили да воде борбу. Нападали су са све већом жестином на тешко приступачно самоковско утврђење. Трнавци су се пред зору 1. фебруара нашли на Мачковачкој коси, где су затекли остале батаљоне Чачанске бригаде. Како њихово повлачење није наишло на одобрење и уследило је тек на молбу упућену са Самокова команданту Чачанске бригаде да неки други батаљон смени Трнавце, јер „ваздан нису ништа јели, затим су заморени од борбе у којој су целог дана били до сада. Покрај тога, обућа им је на ногама мокра како су јутрос газили реку, па се смрзла. Прека је нужда да буду смењени, јер ће пропасти“.³² Овог дана један од двојице бораца Чачанске бригаде који су добили крст Св. Ђорђа био је и Стеван Војиновић, десетар Трнавског батаљона.

Нови напад на Самоков планиран је за 2. фебруар. Предвиђао је учешће Моравске и Ибарске дивизије. Он је у почетку био успешан. У центру напада налазила су се три батаљона Чачана, као и једна чета добровољаца из Трнавског батаљона. Али, због јаке магле и снежне вејавице, која није престајала, напад је обустављен, уз задржавање свих јединица на затеченим положајима. На тај

начин напад је одложен за 3. фебруар, када су Чачани и Крушевљани, у рано јутро, први кренули према Самокову. Чачанска бригада, борећи се у центру, истурила је Драгачевски батаљон, као и добровољачку чету Трнавског батаљона. Први налет Чачана, дочекан јаком артиљеријском ватром, био је одбијен. Тада је потпоручник Мијаило Живковић, командант добровољаца Трнавског батаљона, повео своје борце у нов јуриш и успео да се турском главном шанцу примакне на 30 корака на десном и 50—60 корака на левом крилу. Турци су главну одбрану били сконцентрисали на Драгачевски батаљон и Трнавце. Тукли су их свим оружјем, па и картечом. Ипак, били су готови да напусте одбрану Самокова и спасу се бекством. Али, изостао је напад осталих бригада. Уз то, није постојала ни могућност за одступање. Хафис-паша је изричито захтевао борбу до последњег човека, па је предаја изостала. Кад су се, поподне, јавили магла и појачан снег, батаљони Чачанске бригаде изгубили су подршку артиљерије. Ипак, сва три батаљона, а нарочитим жаром Драгачевски, наставили су напад у нади да ће заузети главни самоковски шанец. Храброст Драгачеваца и Трнаваца огледала се и при повлачењу. Јер, док су се Карановчани и Студеничани повукли у 17 часова, Трнавци и Драгачевци требало је да то учине четири сата касније. Уместо тога, они су, по наређењу корпусног команданта Лешјанина, заноћили на положајима, близу турског утврђења. Наиме, за 4. фебруар био је планиран поновни напад на Самоков, који је опкољен. Али, напад је изостао, јер је Русија са Турском склопила примирје, које је обавезивало и Србију. Наредба о прекиду сваког непријатељства била је изричита, па је Самоков, назван другом Плевном, под којом су српске јединице у четвородневним борбама претрпеле знатне губитке, остао у турским рукама. Јер, Турци су „упркос српским јуришима одржали своје положаје и нанели Србима тешке губитке“.³³ Колико су се борбе биле распламсале, показује и навод турског парламентарара како Срби нису, у жару борбе, чули довикивања о примирју. Мита Петровић наводи: „Наши Трнавци причају да су чули из шанца да Турци вичу примирје је углављено, не нападајте. Али, ко се на те њихови речи базирао“.³⁴

По закључењу примирја Чачанска бригада I класе повукла се, оставивши на положају један вод Драгачевског батаљона на пре-дстражи. Бригада се већ 6. фебруара 1878. сместила у Куршумлији, чиме је њен ратни пут био завршен.

РАТНА ЗБИВАЊА НА ЈАВОРУ И ДРИНИ

Јаворски корпус, под командом Тихомиља Николића, држао је положаје јаворског фронта, који се протезао од Ибра до Дрине. Циљ овог корпуса, који је чинио десно крило српских оперативних снага за ослобођење „старе Србије“, састојао се у извршењу продора ка Сјеници, Новом Пазару и Косову. Његове снаге, у поређењу са ратним догађајима у 1876. години, биле су далеко мање активне у другом српско-турском рату.

Јавор је и даље остао средиште јаворског фронта, на чијем се левом крилу, у рејону Новог Пазара, борили ратници Чачанске бригаде, друге класе као и добровољци ибарско-копаоничког краја, који су повезивали ово крило јаворског фронта, названо Рашка војска, са Ибарском дивизијом, а самим тим и са Чачанском бригадом I класе. Десно крило држало је област нововарошког краја, где се додиривало са дринским фронтом. Борбе на јаворском фронту, развученом и тешко проходном, трајале су у крајње неповољним условима. Наиме, у децембру снег је завејао Јавор. Падао је стално, праћен jakim мразевима, што је отежавало обостране ратне акције. Уколико је до сукоба и долазило, они су били повремени, трајали су кратко и брзо окончавани. За разлику од рата на Јавору 1876. године, када су се на овом положају борили Чачани и Рудничани, у другом српско-турском рату на Јавору су се налазиле Ужичка и Ваљевска бригада I класе и добровољци под командом Нићифора Дучића док је Ужичка бригада II класе била у Кремни.

Ипак, ратна збивања на Јавору нису прошла ни у другом рату без учешћа Чачана. Тако је Васо Филиповић вршио дужност интенданта Јаворског корпуса. На том послу „био је врло вредан и тачан“.³⁵ Поред тога, из Чачка је на Јавор допреман ратни материјал уочи и у току борби, као и по њиховом свршетку. Тако је 10. децембра 1877. Светозар Мајсторовић из чачанске војне станице одвезао на Јавор по 800 ашова и глијукова за изградњу ровова. У јануару 1878. превожена је из Чачка на Јавор муниција, а 2. фебруара наложено је успутним властима да не чине сметње возарима чачанске војне станице, већ да „рукопомоћ у случају нужде указују“.³⁶ Свакако да је та сарадња, уз учешће обвезника III класе чачанског краја, била већа и шира.

Немири на јаворском сектору фронта били су испољени још од 23. новембра 1877. То је навело команду Јаворског корпуса да ојача пограничне страже. Са приближавањем рата војска из Ивањице изи-

шла је на Јавор, где је 15. децембра дошло до првих борби. Тада су заузети: Јанков врх, Огорјевац и више села у Санцаку. Већ 19. децембра трајала је борба за Кладницу. Био је то једночасовни сукоб, у коме су кладнички Турци разбијени. Како им је пропao покушај да поврате изгубљени положај, Кладница је остала у рукама Ужичана. После сукоба 15. и 19. децембра, на Јавору је наступило затишје, о чему сведоче извештаји да „са Јавора и Дрине немамо вести о ванредним догађајима, тамо је све у повољном стању“.³⁷ Овом прилог иде и распис из Чачка од 22. децембра, упућен среским начелницима и начелницима војних станица чачанског округа, у коме се истиче да „са Дрине и Јавора нема вести никаквим ванредовним догађајима, тамо је стање подпуно задовољавајуће“.³⁸ Ваља још поменути да је 25. децембра дошло дуж целог јаворског фронта до напада башибозука, који је одбијен. У јануару је појачана активност добровољаца, којих је 1. јануара 1878. године, када је Дучић примио команду над свим добровољачким четима на Јавору, било око 1.000. Међу добровољцима било је и Италијана. Дучићеве чете ступиле су у борбу 8. и 9. јануара. Посебно је била активна група која је деловала у рејону Увца, водећи борбе са Турцима на простору Штитково-Божеетић. Она је успела да 12. јануара пресече пут Нова Варош—Сјеница. Како је 9. јануара, одласком Ваљевске бригаде I класе са Јавора, дошло до слабљења снага, а затим, због јаке зиме, несташнице огрева и снега, који је у јануару непрестано падао, јаворска војска није била у стању да изведе покрет ка Сјеници. Користећи овакво стање, Турци су 17. јануара извршили напад на Увцу, са намером да разбију одбрану јаворских положаја, али су их добровољци одбили. Због неуспеха, Турци нису 18. јануара поновили напад. У очекивању да се снег отопи, како би тешка артиљерија потпомогла напад на Сјеницу и Нову Варош, стигла је ноћу 3/4. фебруара 1878. обавест о примирју зараћених држава.

И на дринском фронту осећао се интерес Аустро-Угарске, који је спутавао било какве веће акције Дринског корпуса. Може се рећи да борби скоро и да није било. Додуше, Турци су код Малог Зворника вршили нападе. Тамо се 26. јануара одиграо мањи сукоб, који се завршио бекством Турака у Босну.

ЧАЧАНСКА БРИГАДА II КЛАСЕ У БОРБАМА НА ПРИЛАЗИМА НОВОМ ПАЗАРУ

Борци чачанског краја ни у другом српско-турском рату ни су изостали у збивањима на јаворском фронту. Налазили су се на његовом левом крилу. Рашка је била седиште штаба Чачанске бригаде II класе још уочи избијања другог рата 1877. године. Ту су били и њена мунициона колона, главно превијалиште и остале пратеће службе. Ова бригада, која је вероватно обједињавала Чачане III класе, најпре под командом капетана Драгомира Вучковића, доцније пуковника Александра Николића, чинила је, заједно са дежевским добровољцима, Рашку војску. Ово крило јаворског фронта било је далеко ангажованије од снага које су деловале на Јавору. Носилац борбених акција била је Чачанска бригада II класе, која је од 15. децембра ступила у прве борбе са Турцима укључујући се тиме у почетак операција војске Јаворског корпуса. Истог дана Рашка војска овладаола је положајима између реке Дежаве и Рашке. Заслуге за успех свакако припадају Чачанима II класе. Ово потврђује и вест да је ова бригада, 15. децембра, заузела висове пред Рашком, приморавши Турке да напусте утврђење у Голицама и повуку се у Нови Пазар. Житељи више села били су се дигли на устанак, па су истог дана заузели вис Градину на левој обали Ибра, наспрам Јариња. Тако су се, 15. децембра, Чачани и устаници-добровољци утврдили на заузетим положајима, а дух у војсци био је „не може бити бољи“.³⁹ Настављајући успешно започету борбу, Рашка војска је до 19. децембра успела да овлада турским положајима на линији Кути — Голица — Змијињак. Устаници, који су се у овим првим борбама били придружили Чачанској бригади II класе, испољили су, такође, висок борбени морал. Борбе Чачанске бригаде настављене су 20. и 24. и, нарочито, 25. децембра 1877. и трајале су све до 6. јануара 1878. године. Ове борбе вођене су на правцу Соколовица — Главоч, на левој обали реке Дежаве. Са посебном жестином одиграо се сукоб 25. децембра. Тог дана Хифис-паша, као командант одбране Сјенице и Новог Пазара, напао је са четири батаљона пешадије и три топа на Трнавски батаљон Чачанске бригаде. Трнавци су, захваљујући храбрости својих бораца, као и помоћи Карановачког батаљона, који је напао Турке на десној обали Рашке, одбили турски напад, праћен паљењем хришћанских, тј. српских кућа. О овој борби говори телеграм, послат 13/25. децембра 1877. из Рашке, у коме стоји да су „данас напали 4 до 5 табора башибозука из Новог

Пазара дуж целу нашу заузету позицију од Грмичка до Буковика, да нашу војску одбију. Наша храбра војска под заповедништвом г. команданта Драгомира Вучковића одбила је цео нападај и Турке са великим губитком у бекство нагнали. Наши губици незнатни су⁴⁰. О неуспеху Турака у борбама 24. и 25. децембра јавиле су и „Српске новине“, као и то да су Турци, гневни због пораза, извршили одмазду над житељима села кроз која су одступали. Чачани су у јануару 1878. године водили нове борбе пред Новим Пазаром. До најкрвавије борбе дошло је 13. јануара, када је око 3.000 Турака напало на положај Чачанске бригаде на Соколовици. Главни удар сручио се на Драгачевски батаљон, који се скоро сам носио са далеко надмоћнијим непријатељем. Драгачевци, којима је погинуло 90 бораца и који су нанели Турцима осетне губитке, морали су да се повуку ка Голици. Два дана доцније, 15. јануара, устаничке чете Рашке војске водиле су тешку борбу са Турцима на Орлићу и Кнежевом брду. Устаници су први положај одбранили, док су Турци успели да заузму Кнежево брдо. Но, сутрада, 16. јануара,⁴¹ устаници су успели да поврате изгубљени положај.

После ових догађаја наступио је код Рашке војске прекид ратних дејстава и због неподесног терена и великог снега, и због интереса Аустро-Угарске, која је будно мотрила на збивања на дринском и јаворском фронту. Стога је активност Јаворске војске, па и Чачана II класе, била обустављена и пре склапања примирја.

За све време борби у другом српско-турском рату Чачанска бригада II класе била је везана са својим градом. Пут од Чачка према фронту водио је преко студеничког среза. Туда су се кретали рањеници, болничари, храна, новац и остале потребе, на основу чега се намеће закључак да је Чачак представљао важно позадинско упориште борцима Чачанске бригаде.

ПРИМИРЈЕ, РАСПОРЕД ЈЕДИНИЦА И ДЕМОБИЛИЗАЦИЈА

Русија је 3. фебруара 1878. године, после једренских преговора, закључила примирје са Турском. Како се оно односило и на Србију, већ сутрадан је српска Врховна команда обавестила своје јединице о обустави непријатељстава, са налогом да остану на позицијама које су до тог дана заузеле. Иако је Србија завршила војне операције, задржала је, због решавања ратног исхода, све јединице на положајима на којима их је примирје затекло. Тако се

Рудничка бригада налазила у саставу Друге шумадијске дивизије. Из састава ове бригаде Моравски батаљон био је у моменту примирја у Парлову, други, Грузански, батаљон са штабом бригаде у Коритишту, коњица под Коритиштем, а Црногорски батаљон у Гњилану. Распоред осталих батаљона не види се. Ова бригада се у време склапања Сан-Стефанског мира, закљученог између Русије и Турске 3. марта 1878. године, налазила у Врању, које је 11. марта морала да напусти и повуче се у Лесковац. Разлог је био у чињеници да су Руси Врање дали Великој Бугарској, створеној одредбама поменутог мировног уговора. Узалудне су биле молбе Врањанаца упућене Рудничанима и Крагујевчанима да их не остављају на милост и немилост Турцима и Бугрима. Рудничка бригада се 25. априла поново вратила у Врање, како би спречила припреме арбанашког живља у нападу на варош. Тако је 27. априла Рудничка бригада изашла на демаркациону линију. Командант бригаде Радомир Путник стигао је, са три батаљона, до Кончуљске клисуре и разместио своје батаљоне дуж граничне линије. Појава Рудничана навела је Арбанасе да одустану од планираног напада. Рудничка бригада I класе чекала је узалудно више од два месеца, тј. до 8. јула, арбанашки напад.

Чачанска бригада I класе затекла се у време склапања примирја наспрам самоковског положаја, на удаљености од 100 до 200 корака. Ту су се налазили: Студенички, Карановачки и Драгачевски батаљон, са пионирима и брдском батеријом. Већ 6. фебруара ова бригада била је пребачена у Куршумлију док је један њен део, састављен од бораца Карановачког и Трнавског батаљона, запосео Микуљанске висове са задатком да брани српске породице од пљачкашких упада Арбанаса. У мају 1878. године штаб Чачанске бригаде налазио се у Прокупљу. Примирје је Чачанску бригаду II класе затекло на следећим позицијама: Студенички батаљон на положају Грмичак—Пљакин шанац, Драгачевски батаљон у Бусаку, Трнавски на Голицама и Змијињаку, а Карановачки изнад Борја и на Глушцима. Штаб бригаде, пионирска чета и брдска батерија били су на Голицама. Ваља поменути да се већ од јуна у Рашкој налазио VIII батаљон стајаће војске, чије је регрутовање вршено од фебруара 1878. године, као и да је коњички ескадрон Рудничке бригаде био у саставу резервне дивизије у Нишу, а Качерски батаљон Рудничке бригаде II класе на Мрамору. Допуњавајући батаљон Рудничке бригаде I класе налазио се у Врању, а Чачанске бригаде I класе у Јанковој клисури.

Може се закључити да су војници чачанског краја све до септембра активно учествовали у чувању граница, на којима су забележени упади башибозука и Арбанаса, уз честе људске жртве, које су трпеле Рудничка и Чачанска бригада обе класе. Наиме, при крају рата, као и у време преговора о склапању примирја и мировних уговора и утврђивању граница, фигурирао је турски захтев о повлачењу српске војске са освојених територија. Отуда је српска Врховна команда још при крају ратних операција упутила проглас, у коме је изражена жеља Србије да, без обзира на исход мировних преговора, задржи све ослобођене територије за које је проливена крв народне војске.

Овакво стање и неизвесност утицали су на спровођење демобилизације. Она је почела већ у фебруару демобилисањем просветних радника. Тако је 23. фебруара Мита Петровић напустио Чачанску бригаду I класе. Дошавши у Чачак затекао је улице пуне људи. Једино по дућанима „уместо људи стајаху жене и продаваху еспап“.⁴² Средином априла распуштене су дежевско-ибарске добровољачке чете, а у јулу повратак др Михаила Марковића, лекара Рудничке бригаде II класе, у Горњи Милановац указује на демобилисање здравственог особља. Крајем августа, по налогу пуковника Марка Катанића, команда Јаворског кора укинула је неке војне станице, јер је војска знатно смањена. Укидање једног броја војних магацина, извршено у септембру, указује на смањење борачког људства на границама, тј процес демобилизације, која је, у септембру, обухватила и службу везе. Тако је Мита Перунички, војни телеграфиста у Студеници, обавестио начелника војне станице да је „према наређењу Врховне команде и команде јаворског кора ову штацију затворио 4. октобра 1878. године“.⁴³ Два дана после затварања станице он се вратио у Чачак. Овде ваља поменути да је Чачак у новом размештају јединица Јаворског кора, као и у поступној демобилизацији, одиграо значајну улогу. Тако је у граду, почевши од марта 1878. године, када је са Јавора приспела артиљерија, па до јула, када се у Чачак сместио штаб Јаворског корпуса, увек бивала по која јединица са поменутог фронта. Податак да је у октобру вршена оправка и дезинфекција војних зграда у чачанском крају говори о привођењу демобилизације крају. Из Ужица је 30. новембра обавештено Начелство округа чачанског да „по наређењу врховне команде наређена ... и извршена демобилизација целе војске у овом крају“,⁴⁴ што је значило и демобилизацију Чачанске бригаде II класе. Јаворски корпус је већ 2. децембра престао да дејствује. У но-

вембру Начелство округа чачанског било је обавештено да ће трупе Шумадијског корпуса преко Каоника, Крушевца и Трстеника стићи 13. децембра у Карановац, што подразумева демобилизацију и обе класе Рудничана. Да је крајем децембра завршена мобилизација све три класе српске народне војске, указује наредба да кметови села прикупе војну опрему, коју код својих кућа држе војници I, II и III класе, па да се одузме муниција и смести у магацине, а од опреме шаторска крила, оружје и „прочих ствари војних“.⁴⁵ Ово указује да, поред масовних избегавања војне службе при крају рата, демобилизација није протекла без немарног односа војника према државној имовини. Због тога је чачанска војна станица 27. јануара упозоравала на потребу чувања оружја и друге опреме.⁴⁶

Одликовања истакнутим борцима додељивана су од новембра 1876. године, а такође и по свршетку другог српско-турског рата. Тачније: од марта 1878. Додељивање споменица за учешће у овим ратовима вршено је у новембру 1878. године, уз наплату таксе од пола динара.

МИРОВНИ УГОВОРИ

Целокупна збивања на Балкану, која су трајала од 1875. до 1878. године, завршена су мировним уговорима. Русија је најпре, почетком фебруара, склопила примирје са Турском — да би 3. марта 1878. године између ове две државе био закључен Сан-Стефански мир. При склапању мира Руси су, и поред одавања признања ратним успесима Србије, стварањем Велике Бугарске ишли на штету српског народа. Боравак Лешјанина у Једрену од 16. фебруара до 18. марта 1878. није уродио плодом. Србија је једва успела да задржи Ниш и Лесковац, а изгубила је Пирот и Врање, за чије су ослобођење положили животе бројни официри и војници Рудничке бригаде. „Српска јавност ни политички кругови нису могли ни хтели имати разумевања за разлоге руске политике. За њих је Сан Стефански мировни уговор био непојмљива неправда нанета српском народу, а Русија се од велике заштитнице преобразила у злу маћеху“.⁴⁷

На Берлиноком конгресу, одржаном од 13. јуна до 13. јула 1878. године, „провејавала је борба против јачања словенског елемента на југоистоку Европе“.⁴⁸ Делегати Србије и Црне Горе нису могли да присуствују седницама Конгреса, већ им је остало да мољакају делегације које су решавале судбину балканских народа,

чинећи то без присуства иједног представника ових народа. Јован Ристић, везан највише за Аустро-Угарску, одржавао је контакте са делегацијама Русије и Француске. „Српско питање“ решавано је тек 28. јуна, на осмој пленарној седници Конгреса. Члановима 34 и 35 Србији је призната независност. Поменути чланови обавезивали су Србију „на давање пуне верске, политичке и правне једнакости припадницима свих религија“,⁴⁹ а 37. и 38-им чланом Србија је била обавезна на поштовање свих трговачких уговора, као и на изградњу железнице, тј. оних обавеза, које је Турска била прихватила пре избијања ратова. Наредног дана, 29. јуна, комисија за војна и стратешка питања решавала је границе Србије. На тој седници Француска је штитила интересе Србије супротстављајући се енглеском и турском предлогу да Турци задрже Врање и пола лесковачког округа, тј. оне крајеве, које је ослобађала Рудничка бригада. У одређивању границе према Бугарској Русија се појавила као главни противник српских интереса предлажући да се Бугарској да Пирот и део пиротског среза. Овакав предлог српских граница требало је Конгрес да усвоји на својој седници од 8. јула. Тада је дошло до огорчених распри, нарочито око утврђивања границе према кнежевини Бугарској. У овом случају Србију су подржале Аустро-Угарска и Француска. Настојање Енглеске да се Грделица и Врање врате Турској наишло је на отпор Русије, којој су се придружиле Аустро-Угарска, Француска и Немачка, па је и Врање остало Србији. Овакве границе Конгрес је усвојио на седници од 9. јула 1878. Мора се напоменути да се Француска највише заложила да Врање и остале спорне територије припадну Србији. Скупштина Србије, одржана у Крагујевцу 5. августа 1878. године, акламацијом је прихватила одлуке Берлинског конгреса, чиме је Србија „стајала на прагу новог времена своје историје“.⁵⁰

Како се види, рат Србије за независност завршио се потпуним успехом. Независност је плаћена пуном ценом у људским жртвама и материјалним трошковима, који су исцрпљивали и без тога економски неразвијену земљу. За победу и независност велики допринос дали су борци и народ чачанског краја. Обе класе Чачанске и Рудничке бригаде оставиле су на бојиштима много погинулих бораца док су рањеници ових бригада пунили војне болнице, почев од Тимока и Пирота, па преко Ниша, Врања, Лесковца, Алексинца, Параћина, Ђуприје, Крушевца и Чачка, све до Ужица. Поред тога, мало је гробаља у чачанском, драгачевском и таковском крају, у којима на споменицима или крајпуташима, не постоје записи о

„крабром ратоборцу“ или „бившем војнику ратоборцу“, као и ликовно представљање ратника у униформи и под оружјем. У појединим биткама губици Рудничана и Чачана бивали су знатно већи од губитака осталих бригада-учесница. И непотпуни подаци о броју изгинулих и рањених из састава обе бригаде, поред података о борбама и победама, довољно јасно говоре о улози и доприносу Чачанске и Рудничке бригаде, тј. бораца чачанског краја у стицању слободе и независности, ослобађању неослобођене браће од вековног турског ропства и територијалном проширењу, што је све заједно и довело Србију „на праг новог времена своје историје“.

НАПОМЕНЕ

1. Сви датуми су дати по новом календару, сем оних под наводницима и у напоменама, ако се ради о документу.
2. Историја српског народа, V књига, први том, Београд, 1981, стр. 397.
3. Историјски архив Чачак (у даљем тексту ИАЧ), Начелство округа чачанског — Чачак, док. из септембра 1877.
4. ИАЧ, наведени фонд, док. из септембра 1877.
5. Исто, док. из децембра 1877.
6. Исто, док. из јула 1877.
7. Исто, док. № 658 од 28. новембра 1877.
8. Димитрије Мита Петровић, Борбе у Топлици 1877—1878, свеска друга, Београд, 1979, стр. 26.
9. Мита Петровић, у. д, стр. 40.
10. Саво Скоко — Петар Опачић, Војвода Степа у ратовима Србије 1876 — 1918, Београд, 1974.
11. Историја српског народа, V књига, стр. 406.
12. Ратник, књ. XXXI, св. 2, за 1894, стр. 142.
13. Има података да се радило о одреду од око 150 до 200 бораца.
14. Према податку који наводи Михајло Магдаленић у делу, Грађа за историју рата Србије са Турском.
15. Врховна команда српске војске — оперативно одељење, Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78, Београд, 1879, (у даљем тексту Врховна команда), стр. 72.
16. Ратник, књига XXXI за 1894, стр. 36.
17. Мита Петровић, у. д, стр. 62.
18. Др Владан Ђорђевић, Српско-турски рат 1876—78 (успомене и белешке), II књига, Београд, 1907, стр. 255.
19. Архив Историјског института, Београд, док. 19/189, док. из децембра 1877.
20. Мита Петровић, н. д, стр. 83.
21. Др Владан Ђорђевић, н. д, стр. 277.
22. Мита Петровић, н. д, стр. 119.
23. Исто, стр. 121.
24. Исто, стр. 126.
25. Има података да је стигла у Лесковац 18. јануара, па чак и 19. јануара, тј. на дан уочи почетка борбе за Грделичку клисуру.
26. Ратник, књига V за 1881, стр. 28.
27. Др Михајло Марковић, Моје успомене, Београд 1906, стр. 264.
28. Има навода о заузимању Гњилана дан касније, тј. 3. фебруара 1878.
29. Др Владан Ђорђевић, н. д, стр. 361.
30. Др Владан Ђорђевић, наведено дело.
31. Мита Петровић, н. д, стр. 182.
32. Исто, стр. 198.
33. Историја српског народа, V књига, стр. 404.
34. Мита Петровић, н. д, стр. 207.
35. Гласник српског ученог друштва, Београд, 1881, стр. 313.
36. ИАЧ, наведени фонд, док. од 2. фебруара 1878.
37. „Српске новине“ децембар 1877.
38. ИАЧ, наведени фонд, док. К№ 213 од 10. децембра 1877.
39. Врховна команда; исто и „Српске новине“ за децембар 1877.
40. ИАЧ, наведени фонд, док. из децембра 1877.
41. Постоји податак да се сукоб одиграо 18. јануара 1878.
42. Мита Петровић, н. д, стр. 252.
43. ИАЧ, наведени фонд, док. од 4. октобра 1878.
44. Исто, док. № 7646 од 18. новембра 1878.
45. Историјски архив Титово Ужице, Фонд начелства среза златиборског док. од 18. децембра 1878.
46. ИАЧ, наведени фонд, док. од 27. јануара 1878.

47. Историја српског народа, V књига, први том, стр. 407.
 48. Исто, стр. 414.
 49. Исто, стр. 416.
 50. Исто, стр. 420.

LES HABITANTS DE ČAČAK PENDANT LA GUERRE SERBO-TURQUE DE 1877—1878

Après l'insuccès subi dans la guerre de 1876, la Serbie, épuisée par les suites de la guerre et se trouvant dans une situation économique et politique difficile, n'était pas en état de soutenir une nouvelle guerre contre la Turquie. Cependant, lorsque, le 24 avril 1877, la Russie déclara la guerre à la Turquie, elle exerça une pression sur le gouvernement serbe, afin de faire entrer en guerre la Serbie à son tour. C'est ainsi que l'armée serbe, après une réorganisation et les préparatifs nécessaires, entreprit des opérations militaires contre la Turquie, en commençant ainsi la seconde guerre serbo-turque qui dura jusqu'au 4/5 février 1878.

Sur un front immense, qui s'étendait du Timok à la Drina et qui traversait les massifs de montagne couverts de neige, les soldats de la région de Čačak, groupés dans les brigades de Rudnik et de Čačak, de la I-ère et de la II-nde classe, prirent part aux combats, menés par un temps glacial.

Les soldats de Rudnik, conduits par le major Radomir Putnik et faisant partie du corps, d'armée de Choumadia participèrent à la libération des villes de Pirot, Niš, Leskovac et Vranje, ainsi qu'à la libération partielle de la région de Kossovo. Montrant un courage à tout épreuve dans de nombreux combats, les soldats de Rudnik étaient considérés comme l'unité la plus dévouée du corps d'armée en question.

La brigade de Čačak de I-ère classe qui faisait partie du corps d'armée de la Morava, avait pour devoir d'empêcher la pénétration des Turcs de Kossovo vers la ville de Niš; elle lutta pour la libération des villes de Prokuplje, Kuršumlija et Niš, pour essayer, dans la phase finale de la guerre, d'ouvrir une brèche dans la direction de Kossovo. Les combattants de Čačak firent preuve d'un grand courage dans les longs combats de Samokovo aussi, ce qui valut à ce champ de bataille le nom d' «une seconde Plevna».

La brigade de Čačak de seconde classe qui tenait les positions à l'aile gauche de l'armée de Javor livra, en décembre 1877 et en janvier 1878 des combats acharnés, parfois sanglants, dans la région de Novi Pazar, en s'efforçant de pénétrer dans la plaine de Kossovo.

Malgré le grand courage de l'armée serbe qui essuya de gros sacrifices et d'atroces souffrances et dans laquelle se distinguèrent les deux brigades de la région de Čačak, ce sont les grandes puissances européennes qui décidaient, par des pourparlers de paix, du sort de la Serbie. Le traité de San Stefano et le Congrès de Berlin reconnurent à la Serbie l'indépendance et l'extension de ses frontières, à quoi contribuèrent dans une large mesure les combattants des brigades de Čačak et de Rudnik, ainsi que la population de la région de Čačak. A preuve, les nombreux monuments funéraires et les pierres tombales parsemés le long des routes, où on lit les noms des anciens guerriers, celui du détachement auquel ils avaient appartenu et celui des lieux où ils sont tombés. Les morts sont représentés par des portraits en bas-relief évoquant les guerriers en uniforme et armés. Que leurs noms y figurent ou non, ils ont tous donné leur vie pour permettre à la Serbie de se présenter «au seuil d'une époque nouvelle de son histoire.»